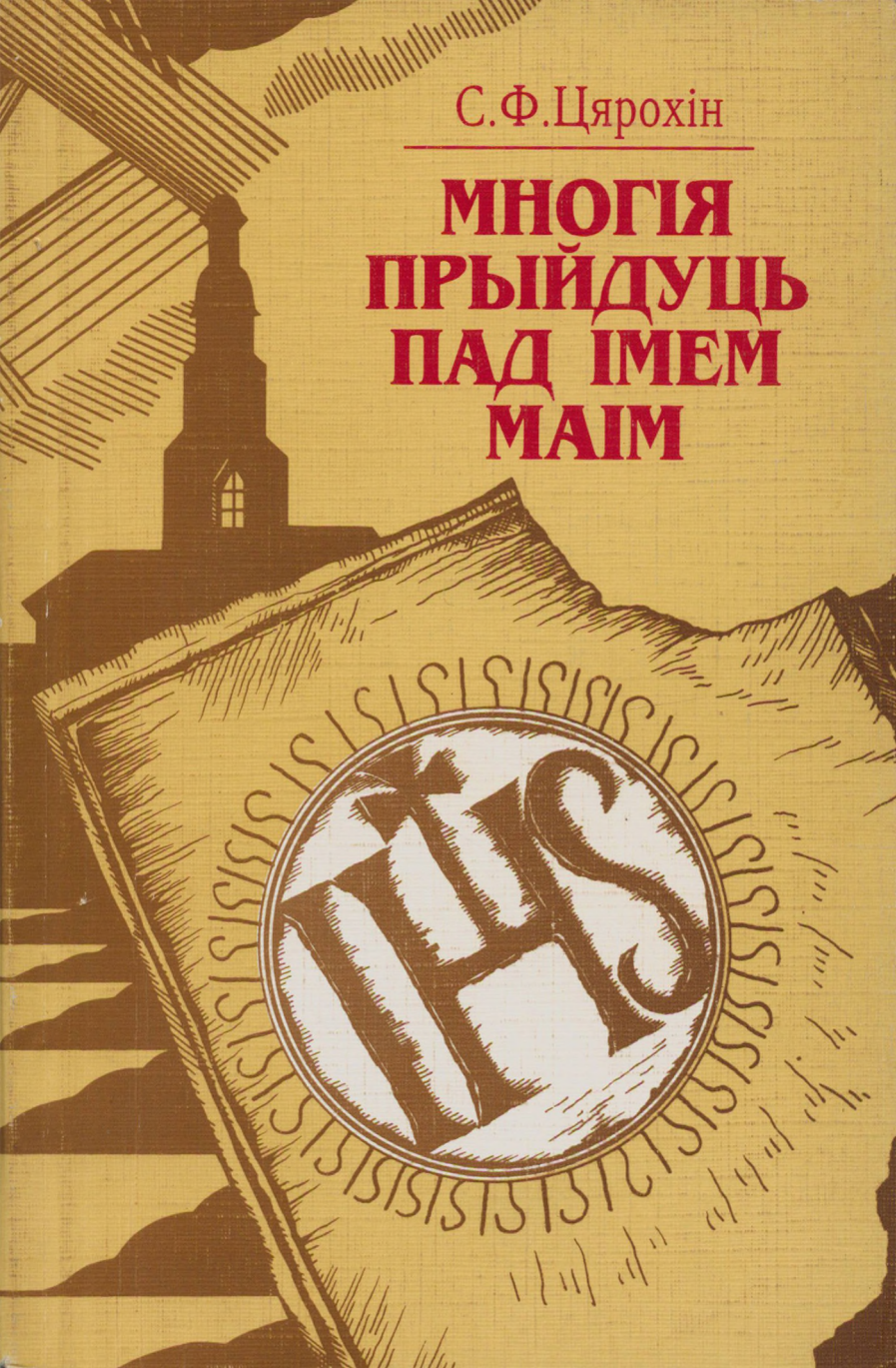

С.Ф.Цярохін

МНОГІЯ ПРЫЙДУЦЬ ПАД ІМЕМ МАІМ

Людзі гэтыя блізкія да Мяне
вуснамі сваімі і шануюць Мяне языком;
сэрца ж іх далёка ад Мяне.

*Евангелле ад Мацвея,
раздзел 15, верш 8*

С.Ф.Цярохін

**МНОГІЯ
ПРЫЙДУЦЬ
ПАД ІМЕМ
МАІМ**

Езуіты на Беларусі

МІНСК
"ПОЛЫМЯ"
1995

ББК 86.375 (4 Бел)

Ц 99

УДК 282(476)

Рэцэнзенты:

член-карэспандэнт АН Беларусі,
доктар філалагічных навук **У. В. Гніламёдаў**;
доктар гістарычных навук, прафесар **В. А. Фядосік**

Цярохін С. Ф.

Ц 99 Многія прыйдуць пад імем маім: Езуіты на Беларусі.— Мн.: Полымя, 1995.— 143 с.; іл.
ISBN 985-07-0091-2.

Кніга прысвечана праблеме, недастаткова распрацаванай і даволі дыскусійнай, пры даследаванні якой сутыкаюцца розныя падыходы. Аўтар разглядае дзейнасць ордэна езуітаў на Беларусі ў сувязі з тымі гістарычнымі працэсамі, якія адбываліся ў краіне ў XVI — пачатку XIX ст., і ацэньвае ролю езуіцтва ў гэтых працэсах. Чытач, нават дасведчаны ў айчынай гісторыі, знойдзе для сябе шмат надзвычай цікавых фактаў.

Шырокаму колу чытачоў.

Ц 2820000000—028
М306(03)—95 БЗ 119—95

ББК 86.375 (4 Бел)

ISBN 985-07-0091-2

© С. Ф. Цярохін, 1995

IHS

ПАРАДОКС ГІСТОРЫІ

*Спакуслівая Навара.— Іны́га Лопес дэ Рэкаль-
дэ.— Штурм Пампелунскай цытадэлі.— Сутычка ў
праломе сцяны.— Раненне кашталяна.— Высака-
родства генерала.— Трынаццатае дзіцё.— Чорная
роспач.— Рыцарскія раманы.— Што рабіць?— Па-
рада старога падрэ.— «Кветка святых».— Па шля-
ху Дамініка дэ Гусмана і Джавані Бернардоні.—
Дамініканцы і французсканцы на Беларусі.*

У 1520 годзе іспанскі кароль Карлас I, ён жа імпе-
ратар «Свяшчэннай Рымскай імперыі» Карл V, пад
скіпетрам якога знаходзіліся акрамя Іспаніі Балеары,
Неапаль, Сіцылія, Мексіка, Вест-Індыя, Нямецчына,
Чэхія, Нідэрланды, Бургундыя, развязаў вайну з
Францыяй. Яблыкам разладу каторы ўжо раз сталася
няшчасная Навара, спакуслівая для абедзвюх дзяр-
жаў спрэчная вобласць. На пачатку 1521 года, калі
ўся Паўднёвая Навара была захоплена іспанцамі, а
яе кароль Жан д'Альбрэ ўцёк у Францыю, з Пірэнеяў
нечакана, бы гром сярод яснага неба, з'явіўся фран-
цузскі генерал Фуа-Леспер і аблажыў цытадэль гора-
да Пампелуна (Памплона) з невялічкім гарнізонам пад
камандаваннем кашталяна крэпасці храбрага да без-
разважнасці маладога афіцэра Іны́га Лопеса дэ Рэ-
кальдэ. У час апошняй сутычкі ў праломе сцяны яго
цяжка параніла: кавалак адбітага ядром муру перабіў
левую нагу, а правую — куля куляўрыны. Адважны
абаронца без прытомнасці зваліўся долу. Яго салдаты
адразу ж узялі рукі ўтору.

Здаецца, нічога надзвычайнага не адбылося. Вайна
ёсць вайна, а на ёй, як вядома, і калечаць, і забіваюць.
Але ў гэтым выпадку характар ранення меў злавесныя,

амаль што глабальныя наступствы. Фізічны дэфект зне-
мажлівіў далейшую службу ў войску і скіраваў жыццё
трыццацігадовага афіцэра ў нечаканае для яго самога
рэчышча. Звычайнае ў аналагічных умовах здарэнне
прывяло ў рэшце рэшт да ўзнiкнення ў будучым той
да пачварнасці дагматычнай і нецярпімай да іншадум-
ства сілы, якая са сляпой няўмольнасцю ракавых ме-
тастазаў апяла ўсю Еўропу і прасачылася ў Вест-Індыю,
Паўночную і Паўднёвую Амерыку. Адчувальны след пакі-
нула яна і ў гісторыі нашага народа, перайначыла трады-
цыйны лад жыцця многіх тысяч беларусаў — адных
узнесла на вяршыню тагачаснай грамадскай піраміды, дру-
гіх увяла ў чароўны свет навукі і прыгожага пісьменства,
трэцім, што складалі пераважную большасць, наканавала
цяжкую непраглядную долю, а некаторых, як, напрыклад,
Казіміра Лышчынскага, выракла на заўчасную смерць у
росквіце фізічных і творчых сіл. Не адна светлая галава,
сцятая вострым склюдам ката, скацілася пад глухі войк
натоўпу ў лазовы кош з тырсой. За адно толькі памкненне
вызваліцца з духоўных кайданоў апалагетычна-тэалагічнай
дагматыкі ці выказанае сумненне ў яе святасці і непагра-
шымасці чалавек развітваўся з жыццём.

Ёсць неабвержныя падставы сцвярджаць, што, калі
б Іныга Лопес не быў паранены і застаўся прыдатным
да вайскавай службы, шмат што ў гісторыі Беларусі
пайшло б па іншым шляху...

З вялікадушнага дазволу генерала Фуа-Леспера
Лопеса адпусцілі дадому. Родавы замак, які насіў наз-
ву Лаёла, куды прывезлі напаўпрытомнага, змучанага
цяжкай дарогай параненага, знаходзіўся паміж гара-
дамі Аспецыя і Асконцыя ў населенай васконамі (бас-
камі) невялікай вобласці Гіпускаа — пакрытай лесам
горнай мясцовасці на заходняй мяжы іспанскай Нава-
ры. Менавіта тут у 1491 годзе донна Марынэ Соні, жон-
ка сеньёра Бертрама Лопеса, пусціла на белы свет сваё
трынаццатае дзіцё, восьмага ў сям'і сына, названага
пры хрышчэнні Іныга (Ігнатам). Хто ведае, як бы пас-
тавілася маці, каб ведала каго нарадзіла. Ганарылася б
ці, як пісаў пра Багдана Хмяльніцкага вялікі кабзар:
«Ой, Багдане, Багданочку! Каб наперад знала — у ка-
лысцы задушыла, пад сэрцам прыспала»? (Пераклад
Якуба Коласа.)

Прыкуты да ложка Іныга страшэнна пакутаваў. Да

ўсяго нага зраслася крыва і яе зноў давялося ламаць. Мужна перацярпеў небарака і не менш пакутлівую і працяглую працэдуру выцягвання пакарочанай нагі «нейкай асаблівай жалезнай машынай». Аднак нічога не дапамагло — малады афіцэр, падобна Цімуру, застаўся на ўсё жыццё кульгой. Энергічны і жыццерадасны Лопес не ўяўляў свайго далейшага жыцця па-за арміяй і таму, калі перарвалася апошняя танюткая павуцінка надзеі, што падтрымлівала дух, яго захліснула пякельная хваля невымоўнага адчаю. У стане фізічнай млявасці і нервова-псіхічнай абыякавасці да ўсяго ён моўчкі ляжаў, панура ўтаропіўшы бяздумныя вочы ў пакрытую гарам і разводамі плесні скляпеністую столь старога і незнаёмага яму замка. Сюды ён трапіў, калі не лічыць нараджэння, упершыню. Малым дзіцём збыднелы бацькі аддалі яго на выхаванне далёкаму сваяку, адстаўному каралеўскаму скарбніку Хуану Веласка з касцільскага мястэчка Арэвала. Таму радавы замак не будзіў у душы ні цёплых пачуццяў, ні прыемных успамінаў з бесклапотнага дзяцінства.

І вось цяпер ён ляжаў тут бездапаможны, душэўна спустошаны чорнай апатыяй, адчужаны не толькі ад усяго навакольнага, але і ад самога сябе.

Але малады арганізм і славуная валовая ўпартасць васконцаў пераадолелі дэпрэсію. Калі крыху палегчала і стала магчыма паварочвацца ў ложку, Лопес у пошуках забыцця прагна накінуўся на рыцарскія раманы Тэрульды, Лавейры, Вістаса. Некалі падлеткам ён літаральна глытаў іх, трупянеючы ад захаплення высакароднымі ўчынкамі закутых у даспехі бескарыслівых рыцараў. З таго часу яго ідэалам стаў Амадзіс Гальскі, герой аднайменнага рамана партугальскага пісьменніка Васка дэ Лавейры. Будучы пажам пры двары Фердынанда III рамантычна настроены Іныга, пераймаючы звычаі рыцараў, абраў з ліку маладзенькіх фрэйлін вялікаснай Ізабэлы Касцільскай даму сэрца і па прыкладу старэйшых братоў паступіў на вайсковую службу. Задзіра, які чуць што хапаўся за шпагу, залётнік і шукальнік незвычайных прыгод меў тым не менш рэпутацыю аднаго з лепшых афіцэраў. Дакладнасць у выкананні загадаў, патрабавальнасць да ніжэйшых па чыну і пасадзе, асабістая мужнасць і рашучасць звярнулі ўвагу герцага Антоні Манрык-Нахары. Пад яго добразычлівай апекай

Лопес упэўнена ўзнямаецца па службовай лесвіцы. Бліскучая і забяспечаная будучыня ўжо абагравала яго сваім цяплом. Усё ішло як найлепш добра.

І вось раптам, у адно імгненне і нечакана, усё адразу абвальваецца, беззваротна знікае ў нейкай чорнай пройме бязважнай невядомасці. Кульгавасць назаўжды пахавала пад друзам няздзейсненых спадзяванняў, надзей, мрояў рамантычныя летуценні і ўжо навобмацак адчувальныя мары маладога афіцэра, хвалюючае да страты свядомасці пачуццё палкага да трапяткой жаночкай прыгажосці не пазбаўленага прывабнасці мужчыны.

Паступова Лопес прызвычаіўся да свайго становішча, а калі атухлі болі, абудзіўся і інтарэс да жыцця. Думкі набылі ранейшую яснасць і выразнасць. Узнік здаровы непакой аб дні заўтрашнім. Ён добра зразумеў, што першы крок прадвызначае многае, пойдзеш не ў той бок — потым цяжка, а то і наогул немагчыма будзе збочыць з пратаптанай сцежкі. Засасе — ног не выцягнеш. Пра кавалак хлеба, скрылёк скароміны і шклянку віна ён менш за ўсё думаў. Абмежаваныя матэрыяльныя сродкі, вялікая сям'я, заняпаласць роду, які даўно страціў не толькі графскі тытул, але і значныя ў мінулым зямельныя ўладанні, вымушалі Лопесаў жыць сціпла, ашчадна. Выручаў невялікі кавалак зямлі, які дазваляў захоўваць знешнюю прыстойнасць і ганарыцца сваім паходжаннем. Але пры думцы аб жыцці правінцыйнага ідальга, шэрым і аднастайным, рабілася моташна. Гарачая і няўрымслівая натура васконца не прымала манатоннага цягу дзён. Памкненні чалавека з пакалечаным целам, але з ранейшымі пачуццямі і жаданнямі сягалі вышэй. Яго вабіла нешта больш узнёслае, чым будзённыя клопаты ідальга сярэдняй рукі, цягнула тое, што магло ўзняць над натоўпам, прынесці вядомасць, славу, уладу.

Але ад намераў да жаданай рэальнасці, як здаўна гаворыцца ў народзе, пяць вёрст з гакам і ўсё дробным лесам. Розныя варыянты адзін за другім пракручваю загнаны абставінамі ў тупік Лопес, перабіраў іх, прымерваў да свайго фізічнага стану і амбіцый, але прыдатную для сябе сферу дзейнасці ніяк не мог знайсці. І тут, як гэта часам бывае, дапамог выпадак. Знясіленая горам Марынэ Соні па парадзе мясцовага падрэ (каталіцкі святар) прынесла сыну некалькі рэлігійных кні-

жак, сярод іх былі жыццяпіс Ісуса Хрыста, «Кветка святых» і іншыя жыцці святых.

Некалькі дзён кніжкі ляжалі некранутымі. Неяк зайшоўшы да сына, маці з палёгкай уздыхнула — на схудалым твары Іныга яна ўбачыла цікаўную засяроджанасць, а ў руках «Кветку святых». Ён так заглыбіўся ў чытанне, што нават не зірнуў у яе бок. «Слава табе, Божа!» — звычайным рухам рукі перажагнула сябе Марынэ Соні і ціхутка выйшла з пакоя.

Але не жаданне спасцігнуць глыбінны сэнс хрысціянства прыцягнула ўвагу выбітага з сядла чалавека да жыватворнага святога слова, ён зацікавіўся чыста знешняй дзейнасцю некаторых святых. Старонкі аб жыцці кананізаваных пустэльнікаў і самотнікаў, якія дзеля духоўнага самаўдасканалення зракліся зямных спакусаў, адышлі ад зямной мітусні і, утаймаваўшы малітвай і постам ганарлівасць, срэбралюбства і юрлівыя памкненні, чысцілі і шчырасцю пачуццяў дасягалі той ступені святасці, якая ўзнімала іх да ўзроўню сімвала цярылівасці і бескарыслівасці, Лопес абыякава перагортаў. Затое ўважліва чытаў і перачытваў з ліхаманкавым бляскам у вачах апісанні жыцця тых святых, якія ва ўлонні царквы зрабілі бліскучую кар'еру і займалі ў яе арганізацыйных структурах высокія пасады, напрыклад, кіраўнікоў манаскіх ордэнаў — генералаў або генеральных магістраў.

Імкнучыся спасцігнуць тайныя спружыны поспеху, ён з асаблівай увагай прасочвае амаль кожны крок святых Дамініка (1170—1221) і Францыска Асізскага (1182—1226), заснавальнікаў вядомых ва ўсім свеце дамініканскага і францысканскага ордэнаў. Дамініканскі ордэн афіцыйна зацверджаны папам Ганорыем III у 1216 годзе насуперак забароне IV Латэранскага сабора ствараць новыя манаскія ордэны. Дамінік дэ Гусман, былы іспанскі аўтусцінец, вызначаўся сляпым да бяздушнасці фанатызмам і сабачай адданасцю «святой справе». Створаны ім ордэн галоўнай сваёй мэтай меў выкрыванне ерэтыкоў і бязлітасную барацьбу з усімі, хто не толькі на справе, але і ў думках адхіляўся ад дагматычных канонаў каталіцтва. Адсюль і яго эмблема — выява сабакі з паходняй у зубах. Дамініканцы самі сябе называлі «Вартай Хрыстовай» і нават — «Божымі сабакамі». Амаль адразу ж яны сталі ўдарнай сілай тагачаснай рэакцыі і ўзначалілі ў 1232 годзе

інквізіцыю. Хутка праніклі пад сцягам місіянерства на славянскія землі — у Польшчу (1223), на тэрыторыю сённяшняй Украіны (1223), дзе атабарыліся непадалёку ад Кіева. На Беларусі дамініканцы аселі амаль ва ўсіх вялікіх гарадах і шмат у якіх мястэчках. Да сярэдзіны XVII стагоддзя тут ужо знаходзілася 42 кляштары са школамі пры іх. Дарэчы, дамініканскую школу ў Наваградку закончыў у свой час Адам Міцкевіч.

Заснавальнікам францысканскага ордэна быў італьянец Францыск Асізскі, у жыцці Джавані Бернардоні. Францысканцы вялі прапаганду аскетызму (пакорлівасць, цяплівасць, пакутлівасць). Францыск Асізскі заклікаў да адмаўлення ад усякай уласнасці, да дапамогі бліжнім, жыцця на здабыттыя фізічнай працай сродкі. Сацыяльна-маральная дзейнасць францысканцаў спалучалася, як і ў дамініканцаў, з барацьбой з усімі відамі іншадумства. На Беларусь прасачыліся з Польшчы, дзе ўпершыню паявіліся ў 1237 годзе. У першай палове XIV стагоддзя пабудавалі ў Наваградку і Вільні свае першыя мураваныя касцёлы. Паступова заснавалі кляштары ў Гальшанах, Гародні, Дзісне, Драгічыне, што на Буту, Ашмянах, Івянцы, Лукомлі, Мінску, Паставах, Пінску, Полацку, Празароках, Оршы, Сяне і іншых паселішчах краю.

Абодва ордэны мелі строга цэнтралізаваную амаль што вайсковую арганізацыю на чале з генералам, заснаваную на жалезнай дысцыпліне і сапраўды сабачай адданасці. Як першыя, гэтак і другія, мелі сваю уніформу: дамініканцы насілі белую сутану і сандалеты басанож, францысканцы — чорныя або шэрыя расы.

Вайсковы характар і дух гэтых рэлігійных арганізацый моцна імпанавалі Лопесу і далі пэўны напрамак яго мысленню. Не прайшла ўзбоч яго ўвагі і тая акалічнасць, што кіраўнікі манаскіх ордэнаў часта рабілі царкоўную кар'еру. Шмат хто з іх стаў кардыналам, а некаторыя нават папамі. Да ўсяго, створаныя як жабрацкія, яны валодалі значнымі фінансавымі і матэрыяльнымі сродкамі. Дамініканскі і францысканскі ордэны, напрыклад, хутка страцілі першапачатковыя ідэалы і перарадзіліся ва ўладальнікаў велічэзнай нерухомай уласнасці і розных каштоўных рэчаў, галоўным чынам мастацкіх і культавых вырабаў з золата і серабра. Не бракавала і грошай. Францысканцы першымі сышлі з праведнага

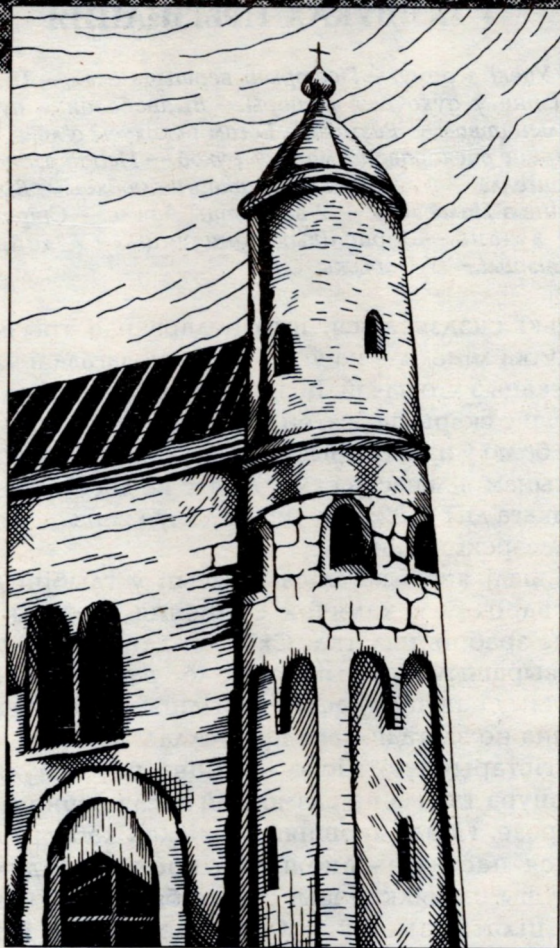
шляху, яшчэ пры жыцці Францыска Асізскага. І ён, расчараваны, незадоўга да сваёй смерці пакінуў створанае ім дзецішча. Што, між іншым, не перашкодзіла рымскай куры ўзвесці яго ў ранг святога.

Пад уплывам рэлігійных кніжак, дакладней жыццяпісаў святых, у Лопеса ўзнікла думка прысвяціць сябе служэнню Богу, магчыма, у гэты ж час выспела і задума стварыць новы, свой закон. Былому вайскоўцу не магло не імпанаваць здзіўляюча блізкае падабенства манаскіх ордэнаў з армейскімі парадкамі — тыя ж статут, безагаворачная дысцыпліна, беспярэчнае паслушэнства, іерархічная сістэма чыноў, пасад, падпарадкавання і нават шкала заахвочвання, ушчування і пакарання. Далейшыя паводзіны, учынкi і накіраванасць інтарэсаў дазваляюць меркаваць, што Лопес бачыў сябе ў будучым далёка не ў ролі пустэльніка ці звычайнага манаха, пакорлівага і бязмоўнага выканаўцы чужой волі. Які жаўнер не носіць у ранцы маршалскае жазло?

Даведаўшыся пра намеры сына, бацькі прыйшлі ў жах. Нават багамольная маці катэгарычна выступіла супраць. Стары падрэ за доўгае служэнне на пастырскай ніве добра спазнаў супярэчлівую прыроду чалавека і таму адмоўна паставіўся да выбару свайго духоўнага сына. Ён ведаў, што ёсць людзі, якім улада, тым больш неабмежаваная, арганічна супрацьпаказана. Адным з-за разумовай абмежаванасці, другім з прычыны да пачварнасці гіпертрафіраванага самалюбства, як правіла, абцяжаранага зацятай упартасцю, ігнаравання чужых думак і поглядаў. Амаль усе гэтыя рысы праглядаліся ў схільнай да экстрэмізму натуры Лопеса трынаццатага. Да ўсяго ён быў хваравіта прымхлівым і часта прымаў тое ці іншае рашэнне пад уплывам розных прыкмет і забабонаў, што асабліва выразна выяўлялася ў час працяглай хваробы. Ды і бацьку, Бертрама Лопеса, добра ведаў мудры падрэ. Яблык, як вядома, не падае далёка ад яблыні.

IHS

У ПОШУКАХ ПРИЗНАННЯ

Уцёкі з дому.— Гісторыю вершыць асёл.— Пас-
вячэнне ў духоўныя рыцары.— Выпрабаванне пус-
тэльніцтвам.— Размова з Богам і спакусы д'ябла.—
Марцін расчаравана махнуў рукой.— Непатрэбнае
Евангелле.— Матросы жартаваць не любяць.— Выг-
нанне з Палесціны.— У вопратцы Адама.— Стран-
ны вучань.— Здрадлівыя аднадумцы.— У лапах
інквізіцыі.— У Парыжы.

Бацькі спадзяваліся, што недарэчнае трызненне сына хутка міне, але на ўсякі выпадак загадалі чэлядзі не спускаць з яго вачэй. Іныга ж абвёў усіх вакол пальца. Знешне скарыўшыся, ён пачаў скардзіцца на абвас-трэнне болю ў нагах і прыступы млявасці. Прытупіўшы такім чынам пільнасць сям'і, Лопес на досвітку аднаго сакавіцкага дня 1522 года ўцёк з дому і верхам падаўся ў Мантасэрскі кляштар.

Але шалі яшчэ вагаліся. Дзесьці ў глыбіні душы мулка варочаўся камячок сумнення. Першы крок заўсёды зрабіць нялёгка. Схільны да фаталізму вас-конец вырашыў даверыць свой лёс рахманаму мулу, мышастаму нашчадку асла і кабыліцы. Флегматычная жывёліна не здагадвалася пра ўскладзеную на яе вя-лікую гістарычную місію і, ляніва перастаўляючы ногі, панура тэпала па размоклай пасля начнога даж-джу дарозе. Перад апошняй развілкай кабальера на-важыўся паставіць апошняю кропку. Задумліва паляпаўшы па мяккай шыі свайго бязмоўнага сябру-ка, ён ціха прамовіў: «Куды звернеш — гэтак і будзе!», — і з нейкай трывогай у душы рашуча адпус-ціў повад аброці. Мул павярнуў улева, у бок кляштара.

Варта было яму збочыць управа, туды, дзе віднеліся стрэхі маўрытанскага сяла, лёс некалькіх тысяч людзей, у тым ліку і самотнага вершніка, склаўся б зусім інакш. На зямлі было б крышачку менш гора, слёз, крыві і знявечаных душ...

Перад цудатворным абразом Боскай Маці, што ў зіхаценні мноства срэбных і залатых вотаў вісеў у асобнай капліцы, Лопес па ўсіх правілах рыцарскага кодэксу прысягнуў на вернасць Святой Дзеве Марыі — ахвяраваў ёй, гэта значыць павесіў побач з абразом, сваю шпагу, а дарагія даспехі і іншае вайсковае ўбранне падараваў ашалеламу ад радасці жабраку.

Апрануўшы жабрацкія лахманы і падперазаўшыся вяроўкай, наваспечаны духоўны рыцар накіраваўся ў суседняе мястэчка Манрэсу, каб умацаваць дух і прасякнуцца святасцю. З жыццяпісаў святых ён ведаў, што дзеля гэтага неабходна прайсці выпрабаванне шчырай малітвай, голадам і холадам. На скалістым беразе ракі Льебрэгат знайшоў пячору з вузкім і нізкім уваходам і давёў сябе няспынным маленнем, постам і самотнасцю да такой ступені фізічнага і псіхічнага знясілення, што ў яго пачаліся галюцынацыі: то яго асабіста прыходзіў спакушаць смярдзючы серай д'ябал, то наведваў сам Тварэц Сусвету і ласкава размаўляў з ім. Пры паяўленні Бога лядачую істоту рыцара Святой Дзевы Марыі ахінала блакітнае ззянне, а па ўсім цэле разлівалася пачуццё пяшчотнага спакою і няведамай дагэтуль душэўнай асалоды. Затым трызненне пераходзіла ў забыццё і пустэльнік у паўпрытомным стане моцна засынаў.

Зрэдку Лопес наведваў кляштар бенедыкцінцаў у Манрэсе. Паяўленне на людзях не абыходзілася без зняважлівага смеху: дарослыя незласліва кпілі з чалавека ў вярыгах пад брудным, з непрыемным пахам рызём, дзеці дражніліся і літаральна не давалі праходу. Між тым пагалоска пра дзівака-пустэльніка разнеслася далёка за наваколле мястэчка. Адны лічылі яго амаль што святым, другія — з'ехаўшым з глузду блазнам з шалёным агнём у вачах.

Дапаўзлі чуткі і да замка Лаёлы. Старэйшы брат Марцін-Гарсіяс Лопес адразу жа выехаў ратаваць небараку. Сям'я лічыла, што ад пакутлівага ранення і працяглага перажывання ў яго часова мазгі крыху ссунуліся набакі. Але вярнуцца дадому блудны сын катэгарычна адмовіўся. Усе ўтаворы, аргументы і спасылкі на слёзы маткі адскоквалі, як гарох ад сцяны. Лопес шчыра ўвераваў у сваё высокае прызначэнне і не хацеў нічога слухаць. Размова братоў амаль не скончылася сваркай. Урэшце расчараваны Марцін махнуў рукой і засмучаны падаўся дадому.

Выпрабаванне пустэльніцтвам яшчэ больш распаліла фанатызм, ад прыроды ўласцівы Лопесу. Неўзабаве ён адчуў сябе дастаткова падрыхтаваным несці людзям вялікую ісціну хрысціянскага вучэння, настаўляць на праведны шлях аблудных, палкім словам выкараняць з іх грэшных душ усё сатанінскае, дашчэнтку вынішчаць упартых ерэтыкоў. Такім першапачаткова ўяўлялася яму будучае поле дзейнасці. Затым галоўнай задачай намечанай праграмы стане ўсталяванне каталіцтва ва ўсім свеце. Па сутнасці мелася на ўвазе сусветнае ідэалагічнае панаванне рымскай курыі.

Духоўны рыцар быў самаўпэўнена перакананы, што дасягнуў найвышэйшага ачышчэння і спадабіўся нябеснай ласкі, неабходных для гэтай вялікай місіі якасцей. Мала адукаваны, недастаткова дасведчаны ў жыцці і зусім павярхоўна, на ўзроўні абывацеля, знаёмы з багаслоўем, ён, як сцвярджаюць яго шматлікія біёграфы, тут жа ў пячоры напісаў кнігу «Духоўныя практыкаванні». Пісалася яна, па непакіснаму перакананню аўтара, пры непасрэдным удзеле Бога. Адсюль блюзнёрская ўпэўненасць, што пры наяўнасці «такой кнігі нават Евангелле становіцца непатрэбным». Як бачым, ужо ў пачатку сваёй місіянерскай дзейнасці Лопес замахнуўся надзвычай далёка.

Шмат хто з даследчыкаў, у тым ліку асобы духоўнага звання, неаднаразова адзначалі блытанасць і цьмянасць разумення былым вайскоўцам нават асноўных догматаў хрысціянства. Напісаныя ў жанры рыцарскіх раману (іншых кніжак ён не чытаў) «Духоўныя

пактыкаванні» больш чым яскрава адлюстроўваюць тэалагічны сумбур у яго галаве.

Дзесьці ў лютым 1523 года поўны самых светлых надзей і спадзяванняў Лопес адправіўся заваёўваць свет. Адметнае месца ў яго амбіцыйных планах займала Палесціна, як месца, дзе можна хутка набыць вядомасць на ніве далучэння мусульман да хрысціянства. На святую палесцінскую зямлю наваёўлены місіянер ступіў з невымоўным душэўным трапятаннем. Абышоў усе мясціны, дзе хадзіў Ісус Хрыстос, пакланіўся Магіле Збавіцеля. Але выкліканая іерусалімскімі ўражаннямі эйфарыя хутка мінула. Пачуццё замілавання, у якім знаходзіўся першыя дні Лопес, саступіла месца нейкай падсвядомай трывозе.

Усё пачалося пасля таго, як ён падзяліўся сваімі планами з братамі францысканцамі, у якіх знайшоў прытулак. Насцярожанасць выклікалі ўхмылкі і падміргванні манахаў. Яны задавалі нейкія недарэчныя, як яму здавалася, пытанні, перакідваліся незразумелымі рэплікамі на лацінскай мове і шматзначна пераглядаліся, хіхікалі. Лопес адразу не здагадаўся, што аб'ектам насмешлівасці з'яўляецца ніхто іншы, як ён сам, але ўсім сваім нутром адчуваў нешта нядобрае. Прычына дзіўных паводзін законнікаў высветлілася ў час размовы з францысканскім правінцыялам, да якога паломнік з далёкай Навары звярнуўся па благаславенне. Саноўны манах ужо ведаў ад сваіх падначаленых пра намеры наведвальніка і, пагаварыўшы з ім некалькі хвілін, зразумеў з кім мае справу: дрымучы невук з паталагічна гіпертрафаванай самаўпэўненасцю. З раздражненнем падумаў: «Не інакш, як маньяк. Без ведання мясцовых умоў, мовы, звычаяў і асноў ісламу на такое наважыцца толькі вар'ят». Не ведаў дзёрскі васконец і хрысціянскага вучэння, у багаслоўі блытаўся, бы сляпы сярод трох асін, бо нідзе не вучыўся, а самастойна азнаёміцца з тэалагічнымі працамі не дазваляла няведанне лацінскай мовы.

Уявіўшы, колькі дроў можа наламаць гэты фанатык, стары францысканец жажнуўся і, ссунуўшы сівыя бровы к гарбатаму носу, загадаў неадкладна

пакінуць Палесціну. «Інакш,— з пагрозай у голасе дадаў ён,— застанешся тут назаўсёды». Ашаломлены такой сустрэчай Лопес зразумеў пагрозу і падпарадкаваўся загаду. Тым больш, што першы ўрок ён атрымаў на галеры, калі пачаў выпраўляць разбэшчаны нораў разгульнай каманды. І гэтак дапёк сваімі павучаннямі матросаў, што яны змовіліся выкінуць абрыдлага прапаведніка ў мора. Па выхадзе з Адрыятычнага мора ўсчалася страшэнная бура. Лядачую пасудзіну кідала, бы трэску, ва ўсе бакі, трыожна трашчаў такелаж. Занятай аўральнай работай камандзе было не да ўедлівага паломніка, і ён разам з іншымі багамольцамі высадзіўся ў Яфе.

Ваяж у Палесціну пацярпеў фіяска. Давялося бясслаўна вяртацца назад у Еўропу. Абадраны і галодны Лопес неяк дапярэў у студзені 1524 года да Венецыі. Крыху ачуняўшы, самазваны барацьбіт за чысціню і недамыкальнасць каталіцтва зноў узяўся за сваё — у казаннях і на дыспутах граміў ерэтыкоў, выкрываў разбэшчанасць пагразлых у грахах гараджан. Мясцовыя багасловы жорстка абсмяялі духоўнага рыцара. На вачах усяго горада дасведчаныя і спрактыкаваныя апаненты высмеялі яго невуцтва і багаслоўскую бездапаможнасць, здэкліва, пад з'едлівы рогат натоўпу парайлі набыць буквар і сесці за парту. Утаймаваўшы сваё хваравітае самалюбства, Лопес гэтым разам прыслухаўся да парады, тым больш, што гэта ж раіў і французскі правінцыял у Палесціне.

Па дарозе ў Барселону, дзе ён вырашыў штудзіраваць лацінскую мову, рыцар Святой Дзеvy Марыі быў затрыманы іспанскімі салдатамі як французскі віж. З небаракі здэкаваліся як толькі маглi, на допыце добра намялі бакі, затым распранулі і ў чым маці нарадзіла ганялі па ўсяму лагеру. Нейкім чынам пазбегшы расстрэлу, герой Пампелуны нарэшце змог прадоўжыць свой шлях. У Барселоне Лопес уладкаваўся ў звычайную школу для вывучэння лацінскай мовы, без якой далейшае навучанне было немагчымым. Ён папрасіў не рабіць скідак на ўзрост і абыходзіцца з ім гэтак жа, як з вучнямі-малалеткамі.

Расчулены настаўнік Ардзэбаль адмовіўся ад платы за вучэнне, а багатая і моцна веруючая ўдава Ізабела Розель, убачыўшы згаладалую, у лахманах істоту з пранізлівымі вачыма, прасякнулася спагадай і ўзяла перарослага вучня на бяскоштны пракорм на ўвесь час вучобы. Трыццацітрохгадовы шкаляр зацята, як згаладалы воўк здабычу, грыз лаціну, цярпліва зносіў кпіны малалетніх аднакласнікаў і зняважлівыя ўхмылкі дарослых.

Тут, у сталіцы Каталоніі, Лопес упершыню паспрабаваў скалаціць групу аднадумцаў, ядро будучага ордэна. Тры каталонцы і адзін выхадзец з французскай Навары захапіліся ідэяй аскетызму, распаўсюджваннем каталіцтва на ўвесь свет, выкрываннем ерэтыкоў і далучыліся да васконскага фанатыка. Але суполка хутка распалася. Захапленне змянілася расчараваннем і няўстойлівыя прыхільнікі адзін за адным уцяклі ад свайго дэспатычнага лідэра.

Больш за дзесяць гадоў спатрэбіцца яшчэ ўтрапёнаму Лопесу для ажыццяўлення сваёй галоўнай задумы — стварэння дзейснай арганізацыі для барацьбы з ворагамі каталіцкай царквы і рымскай курыі. Многа зведаў ён за гэты час ліха і бяды, здрадлівасці і расчаравання ў блізкіх людзях. Давялося, як кажуць, пабываць на возе і пад возам. Але трэба аддаць належнае — ніколі не збочваў з абранай дарогі, упарта, сцяўшы сківіцы, ішоў да выбранай мэты. Некалькі разоў трапляў у рукі святой інквізіцыі, але кожны раз знаходзіліся заступнікі і вызвалалі з-пад арышту. Старэйшы інквізітар і вялікі вікарыі дамініканцаў Фігвероа, выпускаючы духоўнага рыцара на волю, параіў «старанна вучыцца і не баламуціць народ». А вялікі вікарыі дамініканцаў у Саламанцы Фрыяс даў тую ж раду, што і Фігвероа, падкрэсліўшы пры гэтым, што ён «мала спрактыкаваны ў рыторыцы і можа ўпасці ў ерась».

Раззлаваны Лопес заявіў, што іспанцы не дараслі да разумення яго вялікіх ідэй, і вырашыў пераехаць у Парыж. Пасля вучобы ў Барселоне ён вучыўся на універсітэцкіх курсах у гарадах Алькала і Саламанка.

Атрыманыя веды дазвалялі паступіць у Сарбону, якая прыцягвала моладзь са ўсёй Еўропы. Але Лопес чамусьці абышоў славуты ўніверсітэт і 1 лютага 1528 года паступіў у агульнагуманітарны калегіум Мантэгію на вуліцы Сямі дарог. Затым праслухаў поўны курс калегіума Святой Варвары і атрымаў у 1532 годзе навуковую ступень магістра мастацтваў. У гэтым жа годзе распачаў вучобу на багаслоўскіх курсах пры дамініканскім манастыры на вуліцы Святога Якава.

IHS

НА ХВАЛІ РЭФАРМАЦЫІ

Мімікрыя.— Баявая дружына.— Прысяга ў катакомбах.— Прывід з мячом і іншыя цуды.— Рымская курыя б'е трывогу.— Рэфармацыя на Беларусі.— Папа чытае статут.— Була папы Паўла III.— Мэта апраўдвае сродкі.— Чыя моладзь — таго будучыня.

1528 год. Парыж — тагачасны цэнтр навукі, мастацтва, культуры. Іныга Лопес дэ Рэкальдэ найперш змяніў сваё імя. Па назве бацькоўскага замка пачаў звацца Лаёлам. З гэтым прозвішчам ён і ўвайшоў у гісторыю, надаўшы яму злавесную славу. Яно стала сімвалам безпрынцыповасці, жорсткасці і падспуднасці, крывадушша і словаблудства.

Чаму наваяўлены парыжанін узяў новае імя, можна толькі здагадвацца: мімікрыя, меркантыльнасць ці якія іншыя прычыны? З усіх меркаванняў, выказаных шматлікімі біёграфамі, найбольш слушнай, на наш погляд, з'яўляецца хутчэй за ўсё наступная версія. Змена імя павінна была сведчыць пра поўны разрыв з мінулым і нараджэнне новага чалавека. Сапраўды, за шэсць гадоў пасля ўцёкаў з дому ён добра выварыўся ў жыццёвым катле, набыў пэўныя веды і вопыт, што значна ўзбагаціла агульны круггляд правінцыйнага ідальга. Застаючыся па-ранейшаму фанатычным прыхільнікам своеасабліва зразуметага хрысціянства, адэптам сусветнага каталіцтва і даведзенай да абсурднай уніфікацыі маралі, Лаёла пад уздзеяннем перажытага і вучобы шмат у чым змяніўся. Вялікі ўплыў на характар аказала знаёмства з рознымі сацыяльнымі коламі грамадства. Ён навучыўся разбірацца ў людзях, стаў больш абачлі-

вым і практычным, пачаў крытычна, як бы з боку, ацэньваць свае магчымасці, вымяраць кожны свой крок. Згладзіліся шмат якія шурпатасці характару, спыніліся псіхапатычныя выбрыкі. Цяпер ён сачыў за кожным сваім рухам і словам. Значных поспехаў дасягнуў у рыторыцы. Яго старанна прадуманыя казанні збіралі шмат слухачоў, вызначаліся ўнутранай перакананасцю, эмацыянальнай узнёсласцю. Аднойчы, яшчэ падчас вучобы на філасофскіх курсах калегіума Святой Варвары, увесь курс збег слухаць Лаёлу, пакінуўшы прафесара ў пустой аўдыторыі. Узнік скандал. Абражаны выкладчык паскардзіўся прыёру і патрабаваў пакараць баламута хлостай. Сваёй апраўдальнай прамовай Лаёла да слёз расчуліў раду калегіума. Яе старшыня Гавеян прыйшоў у шчырае замілаванне і назваў яго святым чалавекам. Між тым гэты інцыдэнт спрычыніўся да развалу другой створанай ім з трох аднадумцаў суполкі.

Цяпер Лаёла цалкам аддаўся справе арганізацыі духоўнага брацтва і праз нейкі час здолеў скалаціць яго будучае ядро з шасці чалавек, якое ён назваў «баявой дружнай». Гэта былі свяшчэннікі і студэнты Лефеўр, Ксаўе, Лайнес, Сальмярон, Альфонс, Радрыгес. Усе маладыя, бедныя, як царкоўныя мышы, адданыя каталіцкай царкве і гатовыя ісці за веру ў агонь і ваду.

15 жніўня 1534 года, якраз на Прачыстую, ваяўнічая сямёрка ў адной з крыптаў катакомбаў Манмартра, дзе ў 272 годзе быў закатаваны першы парыжскі біскуп Дзіянісій, прысягнула перад алтаром у вернасці створанай суполцы і дала зарок захоўваць цнатлівасць і заўсёдную беднасць. Тут жа было вырашана па заканчэнні вучобы паехаць у Палесціну для місіянерскай дзейнасці або, калі паездка па якой-небудзь прычыне не адбудзецца, з'явіцца ў Рым і прысягнуць папу ў безумоўным падпарадкаванні і безадмоўнай паслухмянасці.

У савецкай гістарыяграфіі прыняцце прысягі ў крыпце Дзіянісія лічылася датай заснавання «Таварыства Ісуса», або ордэна езуітаў (ад лацінскага Езус — Ісус). На самой справе да афіцыйнага стварэння ордэна было яшчэ далёка, амаль сем гадоў. За гэты час «баявая дружна», менавіта так называў сваю групу Лаёла, некалькі разоў знаходзілася на грані развалу. Захавалася

Ігнат Лаёла (1491—1556)

яна дзякуючы звышчалавечай выкрутлівасці і энергічнасці апантанага васконца, яго спрыгту і гатоўнасці ісці дзеля дасягнення мэты на любую здзелку з сумленнем. Лаёла быў здольным містыфікатарам і з поспехам карыстаўся гэтым. Калі, напрыклад, расчараваны Радрыгес зламаўся і наважыўся ўпотаі уцячы ў Венецыю, да яго ноччу з'явілася высачэзная постаць з мячом і ад імя Бога параіла застацца са сваім кіраўніком. Якім чынам Лаёла правёў гэтую містыфікацыю, невядома дагэтуль, але падобныя фокусы былі яму не ў навіну. Ён часта для ўмацавання духу сваіх паплечнікаў спасылаўся на прароцтвы і цуды і такім чынам падтрымліваў у іх пэўны

настрой. Вяртаючыся ў Рым, стомленая «баявая дружына» спынілася адпачыць пад дрэвам. Лопес зайшоў у нападразбураную прыдарожную капліцу і доўга маліўся. Затым з праясненым тварам і радасным голасам паведаміў сваім панурым спадарожнікам, што ў час модаў перад ім у блакіце празрыстага ззяння паўстаў Бог з сынамі і сказаў: «У Рыме я вазьму вас пад сваю апеку».

Папа Павел III прыязна выслухаў прапанову Лаёлы стварыць адмысловы ордэн для абароны каталіцкай царквы і барацьбы з ерэтыкамі, але ўхіліўся ад канкрэтнага адказу, у канцы аўдыенцыі дыпламатычна паабяцаўшы падумаць. Справа ў тым, што Латэранскі (1215) і Ліёнскі (1274) саборы забаранілі стварэнне новых ордэнаў. Папа падзяляў гэтыя рашэнні. Але крызіс каталіцкай царквы вымушаў яго лавіраваць, таму ён не сказаў прама «Не!». Хто ведае, якая сітуацыя складзецца заўтра.

Ідэі Рэфармацыі з кожным годам усё больш расхіствалі моцны дагэтуль будынак каталіцкай царквы. Барацьба з папскім абсалютызмам і абскурантызмам рымскай курыі, ліхварствам і хабарніцтвам, з гандлем царкоўнымі пасадамі, продажам святых мошчаў і індальгенцый распаўсюджвалася па ўсёй Еўропе з хуткасцю навальнічнай хмары. Выпрабаваныя раней метады ўтаймавання ерэтыкоў (ушчуванне словам, пагрозы, катаванні ў сутарэннях інквізіцыі, пакаранне смерцю, вайсковыя экзекуцыі) ужо не давалі належнага эфекту. Пажар Рэфармацыі ахопліваў усё новыя краіны, разрастаючыся ва ўсе бакі.

Спачатку ў Ватыкане недаацанілі небяспеку. Але, калі Англія, Галандыя, Данія, Швецыя і Нарвегія адпалі ад Рыма, першасвятар сур'ёзна задумаўся. Тым больш, што яго папярэднік папа Клімент VII не здолеў саўладаць з новай ерассю і вальнадумствам прыхільнікаў Марціна Лютэра, Ульрыху Цвінглі, Жана Кальвіна, Піліпа Меланхтона і са скрухай сышоў у магілу, пакінуўшы свайму пераемніку незайздросную спадчыну. Тут ужо было не да саборных пастановаў.

Не засталася ў баку ад павеваў пратэстанцтва і Вялікае княства Літоўскае, і гэта не дзіўна, бо яно амаль з самага свайго ўзнікнення мела цесныя эканамічныя і культурныя сувязі з Заходняй Еўропай. Рэфармацыйны рух на Беларусі

развіваўся ў агульнаеўрапейскай плыні антыкаталіцтва. Пратэстанцкія абшчыны розных накірункаў адна за другой узнікаюць у Нясвіжы, Слуцку, Берасці, Ляхавічах, Койданаве, Наваградку і іншых гарадах і мястэчках. Ідзі заходнееўрапейскага гуманізму і Рэфармацыі знаходзяць водгук ва ўсіх пластах тагачаснага айчыннага грамадства: у буйных феодалаў, шляхты, рамеснікаў, сялян. Пераходзяць у пратэстанцтва такія прадстаўнікі буйной феадальнай арыстакратыі, як Радзівілы, Кішкі, Сапегі, Хадкевічы, Пацы, Збаражскія, Тышкевічы, Осцікі, Гарнастаі, Зяновічы і іншыя. За імі цягнуцца мяшчане. Як правіла, ва ўладаннях феодалаў-рэфарматараў і сяляне прымалі пратэстанцтва.

Тым часам, пакуль Павел III «думаў» над праектам Лаёлы, «баявая дружина» ўсімі магчымымі сродкамі набывала аўтарытэт і вядомасць, кіруючыся ўлюбёным выказваннем свайго шэфэ: «Спачатку трэба папрацаваць на аўтарытэт, потым ён будзе працаваць на нас». І кагорта працуе не пакладаючы рук. Усе сямёра нястомна вядуць размовы з прыхаджанамі ў рымскіх храмах, выступаюць з казаннямі супраць маральнай разбэшчанасці, малавер'я, абьякавасці да абяздоленых. Бязлітасна выкрываюць ерэтыкоў рознай афарбоўкі, бэсцяць на чым свет стаіць спакушаных д'яблам пратэстантаў. І гэта прыносіць плён. Хутка пра шчырых абаронцаў каталіцтва пачынаюць гаварыць ва ўсім Рыме. Станоўчыя водгукі пра самаахвярных маладых людзей даходзяць і да папы.

Найбольшую вядомасць ядро будучага ордэна набыло падчас голаду, абцяжаранага да ўсяго незвычайнай і надзвычай лютай для Рыма зімою 1539 года. На вуліцах і плошчах старажытнага горада яны падбіралі скалелых на марозе і знясіленых голадам людзей, зносілі іх у прытулак, створаны ў доме іспанскага ідальга Гарсонія. Няшчасных абагравалі, паілі, кармілі, апраналі ў ахвяраванае багатымі гараджанамі адзенне, выдавалі на дарогу неабходную на першы час суму грошай. Працавалі самаахвярна, бескарысліва і, трэба меркаваць, са шчырай спагадай і міласэрнасцю да беднага люду.

Напрадвесні 1540 года Лаёла зноў напамніў пра сябе. Цераз прыязнага да яго задумы кардынала Кан-

тарыні перадаў папе кароткі праект статута «Таварыства Ісуса». Павел III азнаёміўся з дакументам і ў замілаванні радасна выгукнуў: «Тут бачна воля Усемагутнага!». Асабліва прыйшоўся яму да душы апошні, чацверты артыкул, а дакладней зарок: «Прысвятціць сваё жыццё служэнню Хрысту і папу, выконваць вайсковую службу пад сцягам крыжа, служыць толькі Ісусу і рымскаму першасвятару, як яго зямному намесніку; такім чынам толькі сапраўдны папа і яго пераемнікі будуць кіраваць ордэнам у справе выратавання душ і распаўсюджання веры...». Пераадолеўшы шэраг фармальнасцей, звязаных з рашэннямі чацвёртага Латэранскага і другога Ліёнскага сабораў, Павел III сутыкнуўся з сур'ёзнай перашкодай — упартасцю педантычнага прыхільніка выканання царкоўных прававых нормаў кардынала Б. Гвідзічыні. Пры разглядзе праекта Лаёлы на камісіі кардынал катэгарычна заявіў: «Лепш знішчыць усе законы або ў крайнім выпадку зменшыць іх колькасць, чым памнажаць манахаў, якія, як усім вядома, прынеслі папскаму прастолю больш шкоды, чым карысці». Але ўламалі і яго, растлумачыўшы, што інтарэсы царквы нельга аддаваць у ахвяру састарэлым пастановам.

27 верасня 1540 года папа выдае булу «*Regimine militandis ecclesiae*» аб стварэнні «Таварыства Ісуса» спачатку з 10, затым з 60 чалавек. Праз некалькі гадоў абмежаванне папа скасаваў, дазволіўшы таварыству самастойна вызначаць колькасны склад Ісусавага ордэна. Своеасаблівым прызнаннем заслуг Лаёлы стала атрыманае адначасова права змяняць паводле свайго меркавання артыкулы статута. Такое пашырэнне паўнамоцтваў сведчыць пра тое, што ўсяго за два гады свайго афіцыйнага існавання езуіты заслужылі несумненны давер рымскага першаіерарха. 17 красавіка 1541 года перад Вялікаднем Павел III ухваліў абранне Лаёлы генералам ордэна езуітаў. Дзеля ўмацавання сваёй улады над сябрамі таварыства Лаёла тройчы адводзіў сваю кандыдатуру. Атрымалася так, што ён як бы вымушаны быў ачоліць «Таварыства Ісуса». І сціпасць прадэманстраваў, і атрымаў маральнае права пры выпадку сказаць: «Раз выбралі, дык падпарадкоўвайцеся!».

Езуіты адразу жа разгарнулі актыўную дзейнасць. За тры чвэрці стагоддзя іх колькасць павялічылася больш як у паўтары тысячы разоў. У 1626 годзе ў шэрагах таварыства знаходзілася 15 493 чалавекі. Яны праніклі ў Ост-Індыю, Ірландыю, Іспанію, Нямеччыну, Францыю, Венецыю. А ў Парагваі нават заснавалі суверэнную езуіцкую дзяржаву. Прасочваліся ва ўсе грамадскія і дзяржаўныя арганізацыі, дзейнічалі напорыста, ужываючы ўсе магчымыя сродкі для ажыццяўлення задумаў кіраўніцтва ордэна. Славуты дэвіз Лаёлы «Мэта апраўдвае сродкі» развязваў езуітам рукі, арыентаваў на безагаворачнае выкананне загадаў і загадзя вызваляў ад маральных ваганняў і сумненняў. Статут патрабаваў: «Вызваліцца ад нашай уласнай волі для таго, каб прасякнуцца боскай воляй, выказанай начальнікам...». Ніякі грэх, нават «смяротны», пераконваў статут, не можа спыніць выкананне загада, які атаясамліваўся з загадам Ісуса Хрыста.

Ужо ў першы год выхаду езуітаў на гістарычную арэну яны дасягнулі даволі значнага поспеху. У Лісабоне, напрыклад, Радрыгес, той, што некалі хацеў збегчы ад Лаёлы, цалкам падмяў пад свой уплыў караля Хуана III і літаральна круціў ім, як марыянеткай, нават умешваўся ў сямейныя справы манарха.

Канчаткова сфарміраваная арганізацыйная структура «Таварыства Ісуса» складалася з шасці ўзроўняў, класаў: навіцый (паслушнікі), схаластыкі (вучні), свецкія каад'ютары (кандыдаты), духоўныя каад'ютары, спаведнікі трох зарокаў і спаведнікі чатырох зарокаў, або прафесы. Навіцый і схаластыкі мелі права выхаду без адмоўных наступстваў. Езуіты першых пяці класаў былі сляпымі выканаўцамі волі кіраўніцтва і не ведалі сапраўдных мэтаў шмат якіх распараджэнняў і мерапрыемстваў, хаця многія з іх, як, напрыклад, духоўныя каад'ютары, маглі займаць даволі прыстойнае становішча і адказныя пасады — кіраўнікоў калегіумаў, святароў з правам споведзі па-за межамі ордэна, місіянераў з пашыранымі паўнамоцтвамі.

Сакрэтныя намеры і захады, аператыўныя планы і канчатковыя мэты даводзіліся да ведама толькі езуітаў шостага класа — спаведнікаў чатырох зарокаў. Права

даць чацвёрты зарок атрымоўвалі літаральна адзінкі, лепшыя з лепшых, тыя, у адданасці якіх у генерала не было і ценю сумнення. Але аднаго гэтага было яшчэ мала. Да ўсяго патрабавалася валодаць здольнасцю выходзіць сухім з вады — пераканаўча абгрунтоўваць сумніцельныя сцвярджэнні і выказванні, умець манеўраваць, а пры неабходнасці быць здатным ухіліцца, знайшоўшы зручную прычыну, ад выканання папскіх распараджэнняў, калі яны супярэчаць інтарэсам ордэна. Перадумовы падобнай выкрутлівасці мелі праўную аснову, бо, ці то па няўважлівасці папскай курыі, ці з якой іншай прычыны, санкцыянаваны статутам «Мы абяцаем заўсёды неадкладна падпарадкоўвацца ўсяму, што загадаюць нам цяперашні і будучы папы, наколькі гэта будзе служыць карысці душы».

Колькасць спаведнікаў чатырох заракаў заўсёды абмяжоўвалася. Нават у гады найбольшага росквіту таварыства яна не перавышала 50 чалавек. Гэта была выпрабаваная, элітарная частка ордэна, гатовая па першаму слову ісці ў агонь і ваду за інтарэсы рымска-католіцкай царквы.

На чале ордэна стаяў генерал, званы ў непрыязных да езуітаў колах грамадскасці «чорным папам». Выбіраўся ён вярхоўнай радай, або кангрэгацыяй, пажыццёва. Старшынстваваў на пасяджэннях рады і меў два галасы. Але сапраўдным гаспадаром была не вярхоўная, а тайная рада з пяці, па іншых крыніцах з чатырох, асістэнтаў і адманітора (дарадчыка, духоўніка). Апошні, згодна дадзенай папу прысязе, «у паважлівай форме» перасцерагаў генерала ад магчымых памылак, даваў яму, так бы мовіць, неафіцыйныя парады. Калі правесці паралель у нашае недалёкае мінулае, дык адманітора можна параўнаць з прыстаўленым да камандзіра армейскім камісарам, які сачыў за няўхільным выкананнем палітыкі партыі. Тайная рада валодала правам склікання вярхоўнай рады і магла не толькі паставіць пытанне, але і дамагацца перавыбрання генерала. На практыцы гэта было амаль што немагчыма, бо для яго звальнення патрабавалася пісьмовая згода правінцыялаў — кіраўнікоў езуіцкіх адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (правінцый), а іх ужо

пры Лаёле было 12, а праз 60 гадоў пасля яго смерці ў 1556 годзе — ажно 31.

Пры ад'ездзе з Рыма ці смерці генерала ордэнам кіраваў загадзя прызначаны часовы намеснік — генерал-вікары. Калі кіраўнік ордэна не паспяваў перадаваць прызначыць намесніка, неадкладна праводзіліся выбары, бо самае найгоршае на свеце гэта бясчыннасць і безуладдзе: адно разбэшчвае чалавека, другое — калектывы. Без моцнага і разумнага лідэра створанае гадамі цяжкай працы можа разваліцца ў лічаныя дні.

За малым выняткам паўнамоцнымі гаспадарамі ў езуіцкіх правінцыях былі прызначаныя на тры гады і падпарадкаваныя непасрэдна папу правінцыялы. Іхняя юрысдыкцыя распаўсюджвалася на ўсе ўстановы на падуднай ім тэрыторыі. Яны падбіралі і зацвярджалі кандыдатуры на пасады выкладчыкаў навучальных устаноў, пракурораў, якія ажыццяўлялі кантроль за захаванасцю маёмасці і правільным выдаткаваннем фінансавых сродкаў, святароў, свецкіх, навуковых і санітарных прэфектаў, спаведнікаў, місіянераў, раднікаў, сяброў рады калегіумаў, камплектавалі школьную адміністрацыю. Віцэ-правінцыялы, старшыні канвіктаў, рэктары і канцлеры калегіумаў, гаворачы партыйным наваязам, з'яўляліся наменклатурай генерала.

Строгая цэнтралізацыя і суровая дысцыпліна, заснаваная на адмаўленні ад свайго «я», ад сям'і і на зараках паслухмянства і беднасці ў спалучэнні са схаластычным, спецыфічна з'арыентаваным навучаннем фарміравалі да фанатычнасці адданыя і вышкаленыя кадры. Статут «Таварыства Ісуса» патрабаваў: «Падначалены павінен глядзець на старшага, як на самога Хрыста, ён павінен падпарадкоўвацца старшаму, як труп, які можна пераварочваць з аднаго боку на другі». Ідэал паслухмянства, выказаны ў трэцяй ступені падпарадкавання, дасягаўся тады, калі падначалены не толькі хацеў, але і адчуваў так, як хацеў начальнік. Воля старшага па пасадазе атаясамлівалася з воляй Ісуса Хрыста. Другім чыннікам дзейснага поспеху езуітаў, несумненна, была іхняя кампетэнтнасць. Яны мелі ґрунтоўную тэалагічную і агульнаадукацыйную пад-

рыхтоўку, што дазваляла дзейнічаць у пэўных умовах самастойна і выбіраць аптымальны шлях да мэты.

Узровень адукацыі поруч з іншымі патрабаваннямі ўлічваўся пры пераходзе ў кожны вышэйшы клас. Дарога ў «Таварыства Ісуса» вяла праз навіцыят з двухгадовай праграмай навучання, затым навіцыі пераходзілі ў клас схаластыкаў, дзе яны на працягу некалькіх гадоў вывучалі антычную літаратуру, фізіку, званую тады «каронай філасофіі», матэматыку. Шмат увагі надавалася засваенню рытарычных навыкаў, уменню сцісла і лагічна выказаць свае думкі, у тым ліку на паперы, падчас дыскусій. Тым, хто вызначыўся ў галіне якой-небудзь навукі, давалі магчымасць на працягу дадатковага года паглыбіць свае веды.

Пасля грунтоўных па патрабавальнасці экзаменаў выпускнікі павінны былі адпрацаваць тры гады настаўнікамі ў калегіумах. Па рэкамендацыях рэктараў схаластыкі з яўнай схільнасцю да педагогічнай дзейнасці маглі яшчэ на працягу чатырох гадоў пашыраць і ўдасканальваць свае веды. Вытрымаўшыя заключны двухгадзінны экзамен на «выдатна» атрымлівалі годнасць выкладчыкаў багаслоўя і філасофіі навучальных езуіцкіх устаноў усіх ступеняў. Уся падрыхтоўка іх займала 15 гадоў. Даўтавата, затое таварыства атрымлівала прафесіяналаў найвышэйшага гарту і годных кандыдатаў у спаведнікі чацвёртага зароку. Дасягалася гэта пастаянным адборам здольных кандыдатаў і стварэннем адпаведных умоў навучання. Ужо ў навіцыяце праводзілася папярэдняе селекцыя па асабістых здольнасцях і схільнасцях да таго ці іншага віду дзейнасці. Навіцыі размяркоўваліся па трох паралельных аддзяленнях: свецкім, духоўным і нейтральным. На першым рыхтавалі настаўнікаў, чыноўнікаў, эканомаў і інш., на другім — святароў, місіянераў, манахаў. У трэцяе, як у адстойнік, залічвалі навіцыяў з яшчэ не выяўленымі схільнасцямі.

Усё жыццё «Таварыства Ісуса» было па-вайскаваму строга рэгламентавана, кожны езуіт, нават у пэўнай меры генерал, знаходзіўся пад кантролем, кожны крок вызначаўся шматлікімі параграфамі розных правілаў і інструкцый. Нават манера трымацца была старанна прадумана Лаёлам. Як падаюць яго біёграфы, ён доўга

абдумваў шматлікія аспекты знешняга выгляду езуіта, сем разоў са слязьмі на вачах звяртаўся па дапамогу да Бога. У выніку творчага супрацоўніцтва з Творцам, як сцвярджаў першы генерал ордэна езуітаў, нарадзіліся «Правілы сціпласці»: «Галава крыху нахілена ўперад, але не ўправа і не ўлева; вочы апушчаны нагэтулькі, каб не глядзець на субяседніка, а наўскос сачыць за ім; не варта панурыцца і моршчыць нос, наогул захоўваць спакойную паважнасць, але пры гэтым выгляд мець больш ласкавы і задаволены, чымсьці сумны; не разяўляць рота і не сціскаць губы; хадзіць па магчымасці заўсёды паважна». Тут жа ідзе гаворка пра сціпласць у словах, жэстах, рухах, але не былі б езуіты езуітамі, каб патрабаванне добрага тону не было б звычайным для іх камуфляжам, бо адна невялічкая заўвага зводзіць на нішто высакародныя памкненні правілаў, выяўляе крывадушша аўтара, а ім быў ніхто іншы, як сам Лаёла: «Калі ж гэта неабходна, трэба, наколькі магчыма, захоўваць прыстойнасць».

Не засталася па-за ўвагай аматара вайсковасці і адзенне. Тут доўга мудрагеліць не давялося. У якасці уніформы быў скарыстаны народны касцюм васконцаў — капялюш з шырокімі палямі і чорны традыцыйнага крою плашч. Сціпла, строга і зручна.

У адрозненне ад іншых манаскіх ордэнаў езуітам дазвалялася пры выкананні заданняў пераапрацаваць у падыходзячае для пэўнага моманту адзенне: паліум біскупа, мантыю кардынала, мундзір вайскоўца, сурдучыноўніка, фрак свецкага франта, лахманы жабрака. Многія з іх стала насілі цывільную вопратку, не цураючыся пры гэтым павеваў моды і нават узнгарод.

У арганізацыйнай структуры «Таварыства Ісуса» выразна прасочваюцца рысы добра знаёмага народам былога СССР дэмакратычнага цэнтралізму — прынцыпу пабудовы і дзейнасці сканалай у Бозе камуністычнай партыі. У абодвух згаданых арганізацыях, царкоўнай і палітычнай, пракламаваны дэмакратызм (выбарнасць кіраўнічых органаў, іх адказнасць і падпарадкаванасць масам) быў нічым іншым, як пустым прапагандысцкім калыханнем паветра, а баль аднаасобна правіў улюбёны дыктатарамі ўсіх часоў цэнтралізм (правядзенне зверху

адзінай палітыкі, іерархічная сістэма пасадаў, званняў, чыноў). Дарэчы, сам правадыр прагрэсіўнага чалавечтва прынародна паставіў знак роўнасці паміж партыяй і вайскова-манаскім законам мечаносцаў, эмблемай якіх была чырвоная рука з мячом. Лўчыць езуітаў з бальшавікамі і адыход ад першапачатковых і дэклараваных статутаў і праграмаў ідэалаў і мэтаў. «Таварыства Ісуса» з самага пачатку свайго існавання дзеля ўплыву ў патрэбным Рыму накірунку пачало ўмешвацца ў палітыку, ідэалогію, груба папіраць існуючыя нормы права, звычаі і традыцыі. Пры дасягненні мэты выкарыстоўваліся ўсе магчымыя сродкі, у тым ліку амаральныя і супрацьзаконныя.

Езуіты імкнуліся і, як паказвае іх хуткае распаўсюджванне па свету, мелі татальны ўплыў на ўсе сферы дзяржаўнага, грамадскага і нават сямейнага жыцця. Так званыя свецкія езуіты, што не мелі адкрытай сувязі з ордэнам, займалі ў грамадстве самае разнастайнае становішча. Яны знаходзіліся сярод міністраў, вайскоўцаў, навукоўцаў, медыкаў, юрыстаў, гандляроў, мастакоў, велікасвецкіх дам, рамеснікаў і лавеласаў. Разгалінаваныя сувязі, ліслівасць, падкуп, абяцанне прасунуць на недасяжнае сумленным шляхам месца кіраўніцтва ордэна выкарыстоўвала надзвычай умела і літаральна прапіхвала сваіх клеўрэтаў у дзяржаўныя органы, установы, грамадскія арганізацыі. Вялікую і слушную надзею ордэн небеспаспяхова ўскладаў на школу, справядліва ўважаючы, што будучае належыць таму, хто будзе трымаць ідэалгічнае стырно, а яго павінен узяць у рукі той, за кім пойдзе выхаваная ў адпаведным духу моладзь.

На нейкім этапе гісторыі таварыства місіянерства, прапаведніцтва з амбонаў і ў спавядальнях, усе формы філантропіі адышлі на другі план дзейнасці езуітаў. Асноўную ўвагу яны сканцэнтравалі на выхаванні і асвеце маладога пакалення ў ніжэйшых, сярэдніх і вышэйшых навучальных установах рознага тыпу. Вось чаму, асядаючы ў новай краіне, прыспешнікі Лаёлы ў першую чаргу адчынялі калегіумы, а ў другую — будавалі касцёлы. Нават у Расіі езуіты дасягнулі значных поспехаў. А прабіць брэш у традыцыйна варожым заходніцтву артадаксальным праваслаўі было нялёгка.

Мяркуйце самі: у пачатку XIX стагоддзя ў Пецярбургу пачаў працаваць праезуіцкі пансіянат абата Міколя, а неўзабаве адчыняецца ўжо адкрыта езуіцкая аналагічная ўстанова знакамітага Габрыэля Грубера. І ў абодвух ву-чышца не абы хто, а дзеці расійскай арыстакратычнай элі-ты: Юсупавы, Галіцыны, Арловы, Гагарыны, Меншыкавы, Валконскія, Нарышкіны, Бенкендорфы, Палтарацкія, Пляшчэевы, Дзмітрыевы, Талстыя, Кутузава, Строганавы, Шувалавы, Вяземскія, Севярыны, Адоеўскія, Растапчыны, Пушкіны, Глінкі, Руміны, Навасельцавы, Каменскія і інш. Разлік быў просты і дзейсны — пройдзе колькі гадоў і адпаведна выхаваныя нашчадкі сённяшніх вярхоў руска-га грамадства зоймуць у дзяржаве перадавыя пазіцыі і будуць свядома ці падсвядома спрыяць прасоўванню ка-таліцтва на ўсход.

«Таварыства Ісуса» ўзнікла дзякуючы энергіі Ігната Лаёлы. Але, нягледзячы на шматгадовую настойлівасць і мэтанакіраваную дзейнасць, яго задума хутчэй за ўсё ні-колі б не ажыццявілася, каб на хвалі Рэфармацыі, што ўзнікла ў пачатку XVI стагоддзя, не сфарміравалася пра-тэстанцтва, новы накірунак унутры хрысціянства. Пры-хільнікі гэтага рэлігійнага напрамку выступалі супраць засілля каталіцкага духавенства і папства. Менавіта но-выя ідэі, пашырэнне якіх дужа напалохала рымскую ку-рыю, вымусілі папу Паўла III пайсці на парушэнне пастановаў адразу двух сабораў і санкцыянаваць ства-рэнне новага манаскага ордэна. Лаёла трапіў у струмень, як кажуць, не было шчасця дык няшчасце дапамагло. Парадокс жыцця, які дорага каштаваў чалавецтву.

IHS

ВЕЦЕР 3 ЗАХАДУ

Упоравень з Еўропай.— Хросны бацька беларускага пратэстанцтва.— Славутая мова славянская.— Чыя краіна, таго і вера.— Жыгімонт II Аўгуст вагаецца.— Папскі нунцый б'е трывогу.— Біскуп шукае ратунку.— Інквізіцыя разводзіць рукамі.— Надзея на воінства Лаёлы.— Баявая кагорта займае плацдарм.— Вільня.— Полацк.

Дух пратэстанцтва даволі хутка павеяў і на Беларусі. Абнародаванне Марцінам Лютэрам у 1517 годзе славутых 95 тэзісаў супраць догматаў каталіцтва, якія ён павесіў на дзвярах сабора, не прайшлі незаўважанымі ў Вялікім княстве Літоўскім. Разнастайныя сувязі з еўрапейскімі краінамі, асабліва гандаль і вандроўкі цэхавых чаляднікаў, садзейнічалі пастаяннаму прытоку інфармацыі і яе засваенню ва ўсіх колах тагачаснага грамадства, у тым ліку і буйнымі феадаламі. Многія з іх станоўча ўспрынялі ідэі Рэфармацыі і ў рознай форме садзейнічалі яе распаўсюджанню, аказвалі маральную і матэрыяльную дапамогу першым пратэстантам на Беларусі. Слуцкая лютэранская абшчына, напрыклад, пабудавала ў 1535 годзе кірху на ахвяраваным князем Юрыем Сямёнавічам Алелькавічам пляцы.

Пранікненне новага вучэння з Захаду ішло рознымі каналамі. Значную ролю ў гэтым адыгрывала залежнае ад Вялікага княства Літоўскага Прускае герцагства, дзе з 1525 года лютэранства набыло статус дзяржаўнай рэлігіі, а ў лютэранскім універсітэце Кёнігсберга вучыліся юнакі з Беларусі. Для студэнтаў з малазабяспечаных

Мікалай Радзівіл Чорны (1515—1565)

сем'яў герцаг Альбрэхт прызначыў у 1545 годзе восем стыпендый. Дарэчы, у 1530 годзе па яго запрашэнні ў Кёнігсбергу нейкі час знаходзіўся наш славуты зямляк Францішак Скарына. Вучэнне М. Лютэра не знайшло чамусьці на Беларусі шырокага прызнання. Значна большае распаўсюджанне атрымалі іншыя плыні пратэстанцтва.

Асабліва шчыраваў на ніве пратэстантызацыі краю князь Мікалай Радзівіл Чорны, другая асоба пасля вялікага князя ў дзяржаве — канцлер вялікі літоўскі і вявода віленскі. З Рэфармацыяй ён, хутчэй за ўсё, пазнаёміўся ў гады вучобы за мяжой, але сам асабіста прыняў новую веру ў сталым саракагадовым узросце.

З гэтага можна зрабіць выснову, што змена канфесіі адбылася не пад уплывам раптоўнага эмацыянальна-рэлігійнага ўзрушэння, а сталася ўсебакова ўзважаным крокам разважлівага мужа і дзяржаўнага дзеяча. Ён рашуча адрываў і пачаў выкараняць каталіцтва. Толькі ў сваіх уладаннях канцлер зачыніў 187 касцёлаў, разбураў прыдарожныя каталіцкія каплічкі і крыжы, адчыніў 134 кальвінскія зборы.

Пратэстанцкія абшчыны раслі, як грыбы, ахопліваючы густой сеткай усю тэрыторыю Беларусі. Першая кальвінская абшчына заснавана Радзівілам у 1553 годзе ў Вільні. Неўзабаве прыхільнікі Кальвіна асядаюць у Нясвіжы, Бярэсці, Слуцку, Койданаве, Кейданах, Мордах, Менску, Полацку, Віцебску, Глыбокім, Гарадзеі, Жупранах, Заслаўі, Капылі, Іўі, Івянцы, Любчы, Ляхавічах, Наваградку, Оршы, Смаргоні, Шклове і іншых гарадах і мястэчках. Адчыняюцца сотні кальвінскіх школ, а ў найбольш вялікіх гарадах, напрыклад у Вільні, Слуцку, Наваградку, Нясвіжы, Віцебску, — гімназіі. Школы «для дзетак шляхецкіх і мейскіх станаў» існавалі пры кожным зборы. Тут жа ствараюцца шпіталі, а пры некаторых і друкарні.

Выдавалася ў асноўным духоўная літаратура багаслоўскага і палемічнага характару, у тым ліку і на беларускай мове, напрыклад «Катэхізіс» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам». Замест царкоўнаславянскай, званай тады «царкоўнай баўгаршчынай», выкладанне ў пратэстанцкіх школах вялося на жывой беларускай мове, каб, як павучаў Сымон Будны маладых Радзівілаў: «...абы ваши княжацкія милости не только в чужаземских языцех, але бы ся тежь... и того здавна славного языка словеньского розмилovati и оным ся бавити рачыли».

Мікалай Радзівіл Чорны шмат зрабіў для пашырэння пратэстантызму на Беларусі, але наўрад ці быў бы такі вынік, калі б грамадская свядомасць не была падрыхтавана папярэднікамі-гуманістамі да ўспрыняцця новых маральна-рэлігійных канцэпцый. Менавіта гэта меў на ўвазе В. Ластоўскі: «...у нас яны знайшлі вельмі падатны для сябе грунт: у грамадстве было

*Кальвінскі збор. Заслаўе. XVI ст.
Пасля разгрому Рэфармацыі — касцёл Міхаіла-Архангела,
з 1865 г. — Спаса-Праабражэнская царква*

агульнае незадавальненне справамі веры і царквы». Да ўсяго рэфармацыйны рух як аб'ектыўная з'ява на Беларусі з'яўляўся інтэгральнай часткай еўрапейскага працэсу. І ўсё-ткі ніхто іншы, як Мікалай Радзівіл Чорны, быў хросным бацькам айчынай Рэфармацыі. Гісторыя адназначна захавала гэтае ганаровае найменне за ім, а ўдзячныя нашчадкі называюць яго яе атлантам.

Што ж вымусала не абойдзенага лёсам чалавека, які меў неабмежаваную ўладу, вялікія грошы і неменшую славу, культываваць пратэстанцтва? У Еўропе Рэ-

фармацыя ўзнікла як рэакцыя на засілле каталіцтва, на Беларусі ж не яго, а праваслаўе вызнавала пераважная большасць насельніцтва. У Віцебску, напрыклад, у другой чвэрці XVII стагоддзя католікаў можна было пералічыць на пальцах, ды і тыя былі не мясцовымі жыхарамі, а прыезджымі, што жылі ў горадзе па справах службы або гандлю. У Магілёве наогул у гэты час не было ніводнага католіка.

Дык якімі ж матывамі кіраваўся Мікалай Радзівіл Чорны? Што давала замена адной канфесіі на другую?

Звычайна адзначаецца некалькі прычын: жаданне вызваліцца ад умяшання каталіцкага кліру ў свецкія справы, ад празмерных выдаткаў на касцёл, незадаволенасць прывілеямі духоўных іерархаў, імкненнем ліквідаваць у гарадах юрыдыкі, прыбраць да сваіх рук кляштарныя землі, значна зменшыць колькасць царкоўных святаў. Кожны стан меў свой інтарэс. Сяляне разлічвалі аслабіць феадальны ўціск і палепшыць сваё сацыяльна-эканамічнае становішча, дробная шляхта спадзявалася пажывіцца за кошт секулярызаванай маёмасці каталіцкага духавенства. Але для дзеячаў з дзяржаўным мысленнем, і ў першую чаргу для Мікалая Радзівіла Чорнага, усе гэтыя акалічнасці мелі другараднае значэнне. Іх непакоіла іншае — незалежнасць Вялікага княства Літоўскага. У пратэстанцтве яны бачылі адзін з дзейсных чыннікаў пазбаўлення ад ідэалагічна-духоўнага ўплыву суседніх дзяржаў і выкарыстання рэлігіі ў якасці інструмента анексіі. Яны не маглі не ведаць, што пад сцягам каталіцтва адбываецца паланізацыя, а маскоўскія ўладары, спасылаючыся на праваслаўнае веравызнанне, прэтэндуюць на беларускія землі. Ідэалагічную раўнавагу яны бачылі ў адметнай ад Польшчы і Маскоўскага княства рэлігіі. Толькі яна магла б гарантаваць незалежнасць, прадухіліць асіміляцыю і кровапраліцце ў будучым.

Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч), паэт і этнограф XIX стагоддзя, пісаў у кнізе «Вандроўкі па маіх былых ваколках. Успаміны, даследаванні гісторыі і звычаяў» (1853 г., Вільня) наступнае: «У ганарыстай галаве Мікалая Чорнага нарадзілася думка пра неза-

лежнасць літоўскай кароны ад Польшчы... у яго былі надзеі спадзявацца, што мара пра незалежнасць рана ці позна здзейсніцца». Зыходзячы з рэальнай небяспекі паланізацыі і страты дзяржаўнасці, ён на той час слухна лічыў, што «каталіцтва — вера палякаў» і «не хацеў, каб Літва мела з імі што-небудзь агульнае». Ён імкнуўся стварыць сваю рэлігію, каб пазбавіцца ўплываў з усходу і захаду, што не спрыялі кансалідацыі народа, вялі да расколу яго на дзве часткі. «Чыя краіна, — пісаў польскі гісторык Ю. Ясноўскі, — таго і вера». І наадварот: чыя вера — таго і краіна.

Ідэя незалежнасці не з'яўлялася прэрагатывай Мікалая Радзівіла Чорнага, яна то ўспыхвала, то на нейкі час затухала і тлела ў родзе Радзівілаў на працягу некалькіх стагоддзяў. Януш Радзівіл, напрыклад, падтрымаў магнатаў шведскай арыентацыі, парваў унію з Польшчай і па Кейданскай дамове 1655 года перавёў Вялікае княства Літоўскае пад пратэктарат Швецыі. Яго сын Багуслаў у сярэдзіне 50-ых гадоў XVII стагоддзя прыязна ставіўся да Багдана Хмяльніцкага і гетманскай Украіны, ваража да Варшавы і падтрымліваў прыязныя адносіны са шведскім каралём, які варагаваў з Каронай (уласна Польшчай).

Яркай зоркай-знічкай прамільгнула ў гісторыі беларускага вызвольнага руху Магдалена Радзівіл. Усё сваё свядомае жыццё яна нязменна прытрымлівалася выразнай нацыянальнай арыентацыі. Рабіла ўсё магчымае, каб Беларусь «заняла свой пачэсны пасад між народамі». Адчыняла беларускія школы, купляла за свае сродкі падручнікі. Дзеля стварэння нацыянальнай інтэлігенцыі субсідавала вучобу здольных беларускіх юнакоў і дзяўчат. Фінансавала падтрымлівала палітычныя і культурныя ўстановы беларусаў. Калі Народны Сакратарыят БНР прыняў у 1918 годзе пастанову аб абвяшчэнні беларускай мовы дзяржаўнай, канцылярыі ўсіх маёнткаў і лясніцтваў, пачынаючы з галоўнага ўпраўлення ў Кухцічах і канчаючы самым малым фальваркам, перавялі справаводства на беларускую мову. Ва ўсіх канторах былі расклеены плакаты з надпісам: «Гаварыць іначай як па-беларуску ў часе ўрадавання

забараняецца». Сама М. Радзівіл дасканала ведала беларускую мову і вымагала, каб з ёю гаварылі па-беларуску. Памерла на чужыне.

Над каталіцкай царквой Вялікага княства Літоўскага навісла чорная хмара злавеснай навальніцы. Кожную хвіліну мог ляснуць апошні ўдар спапяляючага перуна. Прэлаты забілі трывогу, якую ўзмацняла няпэўная пазіцыя караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта II Аўгуста, чалавека безыніцыятыўнага і слабавольнага. Некаторыя ўчынкі караля-католіка асабліва бянтэжылі каталіцкі клір. 14 красавіка 1562 года ён адмысловым лістом на беларускай мове дазволіў «бурмістрам, райцам і мяшчанам тамашнім» заснаваць у Віцебску кальвінскую абшчыну. А ў 1563 годзе на Віленскім сойме пратэстанты дамагліся ад караля выдання пастановы аб роўнасці ўсіх канфесій. Да гэтага пратэстанты знаходзіліся як бы па-за законам, а каталіцкая царква ў параўнанні з праваслаўнай была ў прывілеяваным становішчы. Амаль што паніка ахапіла каталіцкіх іерархаў, калі папаўзлі чуткі аб пераходзе Жыгімонта II Аўгуста ў кальвінізм. Але рана было яшчэ хвалявацца — кароль раскрые сваё сапраўднае аблічча пазней, калі са спакоем ката падрэжа Вялікаму княству Літоўскаму станаваю жылу на Люблінскім сойме ў 1569 годзе. А пакуль ён вымушаны быў лічыцца з Мікалаем Радзівілам Чорным, які да ўсяго быў галоўнай фігурай сярод тых, хто дапамог уладзіць сямейныя адносіны з маткай, уладалюбнай каралевай Бонай, і спрыяў утаймаванню надакучліва-абражлівага соймавага перамывання бялізны з прычыны жаніцьбы караля на прыгажуні Барбары Радзівіл, маладой удаве наваградскага ваяводы С. Гаштольда.

Знітаваны шчырым узаемным каханнем шлюб трываў нядоўга. Хутка, усяго праз некалькі месяцаў пасля каранацыі, маладая каралева павянчалася з зямлёю. Афіцыйна — памерла ад рака, неафіцыйна — была атручана. Пры гэтым адны шэптам намякалі на раз'юшаную жаніцьбай сына Бону, другія — на польскую шляхту, якая

з-за боязі ўзвышэння Радзівілаў узяла шалёны лямант на ўсю дзяржаву, адразу як толькі папаўзлі першыя чуткі пра тайную сувязь караля з Барбарай. Масла ў агонь падліў свой чалавек з акружэння каралевы-маткі, урач Грацыян. Ён выказаў меркаванне, што Барбара атруцілася выпадкова сама, выпіўшы падвойную дозу лекаў ад бясплоддзя. Яе смерць перакрэсліла надзею ў незалежніц Вялікае княства Літоўскае ад Польшчы з дапамогай Жыгімонта II Аўгуста і яшчэ больш узмацніла антыпольскі настрой Мікалая Радзівіла Чорнага.

У пачатку 60-ых гадоў XVI стагоддзя ў памацнелым рэфарматарскім руху ўзнікаюць і выдзяляюцца самастойныя напрамкі радыкальнай апазіцыі — анабаптызм, антытрынітарызм (арыянства), сацыніянства. Кожны з іх знаходзіць сваіх прыхільнікаў, асабліва сярод гарадскога жыхарства і сялянства. Утвараюцца новыя абшчыны. Буйны цэнтр сацыніянства фарміруецца ў Наваградку.

Адпаведна ўзрастае трывога ў каталіцкім стане. Папскі нунцый Камендоні ацэньваў сітуацыю як плачэўную. У сакавіку 1564 года ён паведамляў: «ерэтычнае нахабства і свавольства бязмежныя», «колькасць ерэтыкоў страшэнна ўзрастае», «амальштодзень апаганьваецца які-небудзь касцёл». Нунцый са скрухай адзначаў, што ва ўсім войску застаўся ўсяго толькі адзін ксёндз, ды і той знаходзіцца пры гетмане. Яшчэ нейкі час і ўжо нешматлікая каталіцкая царква застанецца без паствы.

У студзені таго ж 1564 года дарэшты знерваваны віленскі біскуп Валерыян Пратасевіч імчыцца да папскага нунцыя ў Варшаву па паратунак. Падчас размовы ён падкрэслівае, што становішча каталіцкай царквы ў Вялікім княстве Літоўскім непараўнальна горшае, чым у Польшчы. Клір дэмаралізаваны і напалоханы. Бездапаможнай гэтым разам аказалася і інквізіцыя, запрошаная ў княства для барацьбы з гусіцкімі прыхільнікамі яшчэ ў 1436 годзе. У час аўдыенцыі Пратасевіч, напэўна, упершыню выказаў думку прыслаць на Беларусь езуітаў, баявы, як цяпер ка-

жуць, атрад хуткага рэагавання рымскай курыі, ідэёва загартаваных гадаванцаў Лаёлы.

«Таварыства Ісуса» на гэтым этапе сваёй гісторыі знаходзілася ў апагеі найбольшай магутнасці і, рашуча змянаючы на сваім шляху ўсялякія перашкоды, інтэнсіўна асвойвала новыя тэрыторыі і кантыненты — Афрыку і Амерыку, напрыклад. Новы генерал — Яго Лайнес, як больш падспудны і хітры, абыйшоў сваіх канкурэнтаў Паланку і Бабадзіллю, узяў 2 лістапада 1558 года верх на выбарах і быў зацверджаны папам Паўлам IV пераемнікам свайго спачылага ў Бозе настаўніка. Ён шмат у чым пераўзышоў самога Лаёлу — дамогся адмены шэрагу абмежаванняў, якія скоўвалі дзейнасць ордэна, стрымліваючы ўсталяванне езуітаў у краінах Еўропы.

Спачатку езуіты аселі ў Польшчы, па няпэўных дадзеных у 1564 годзе. Кардынал Гозій (Гозюш) выдзяліў ім сядзібу ў Брунсбергу (Бранева) на Варміі, дзе быў адчынены калегіум. У Вялікім княстве Літоўскім яны атабарыліся толькі праз пяць гадоў, у 1569 годзе. Далей на ўсход, дзе ва ўсю моц шутала полымя Рэфармацыі, езуіты, як бачым, не надта спяшаліся.

Чым выклікана такое працяглае прамаруджванне, якое адзін з паслядоўнікаў езуіцкай тактыкі ў пачатку XX стагоддзя называў «смерці падобным?»

Магчыма, затрымка тлумачыцца няведаннем мясцовых умоў. Сапраўды, у першай групе на чале з рэктарам Крыштофам Штромбалем ніхто не ведаў у неабходнай меры ні мовы, ні традыцый, ні звычаяў. За чвэрць стагоддзя свайго існавання езуіты набылі пэўны вопыт і ўжо не кідаліся стрымгалоў у вір, а тым больш рэфармацкі. Стрымлівала іх і варожая пазіцыя пераважнай большасці магнатаў, як пратэстантаў, гэтак і праваслаўных. Вялікі канцлер — заўзятый кальвініст, а ў доме віленскага ваяводы наладжваюцца штотыднёвыя зборышчы ерэтыкоў, на якіх пратэстанцкі прапаведнік Тамаш публічна «знеслаўляе Сына Божага і яго славу». Да ўсяго неабходна было абжыцца ў Польшчы, дзе пратэстанты таксама не драмалі.

Езуіты рыхтаваліся і чакалі свайго часу. І ён настаў... У 1569 годзе Жыгімонт II Аўгуст заняўся запавет Ягелонаў не парушаць тэрытарыяльную цэльнасць Бацькаўшчыны сваіх продкаў і насуперак волі беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх магнатаў падрэзаў ёй лебядзіныя крылы — адцяў ад Вялікага княства Літоўскага ў карысць Польшчы Падляшша, Валынь, Падолле, Кіеўшчыну і дамогся ўтварэння федэратыўнай дзяржавы — Рэчы Паспалітай. Вось якраз у гэты неспрыяльны час для дзяржаўных мужоў Вялікага княства Літоўскага і паявіліся ў Вільні езуіты. Рыхтаваліся яны да гэтага сур'ёзна і, як мы ўжо ведаем, доўга. Ударная група складалася з выпрабаваных і дасведчаных сяброў таварыства, такіх, напрыклад, як Пётр Скарга, Станіслаў Варшавіцкі, Станіслаў Лянчыцкі, Станіслаў Влошак, Антонія Пасевіно, Францыск Суньер. Многія з іх раней былі ў Вялікім княстве Літоўскім, мелі ўяўленне аб мясцовых умовах, арыентаваліся ў перыпетыях тамтэйшай палітыкі і ўзаемаадносінах найбольш уплывовых асоб княства.

З першых жа дзён яны адчулі да сябе, мякка кажучы, няпрыязнасць. Заснаваны ў 1570 годзе калегіум пуставаў. Зусім не было вучняў, затое кальвінская гімназія звінела дзіцячымі галасамі, бы вулей перад раеннем. Рэктар Станіслаў Варшавіцкі, былы сакратар Жыгімонта II Аўгуста, быў у роспачы.

У багатых, кажучь у народзе, сам д'ябал дзяцей калыша. Мабыць, апякаў ён і езуітаў. І гэтым разам, як некалі ў Рыме, набыць павагу жыхароў стольнага места дапамагла чума. Чорная немач без стомы касіла напалоханых віленчукоў. Смерць панавала ў горадзе. Жахлівая памятка тых страшных дзён захавалася дагэтуль. Людзі шукалі ратунку ў храмах і там паміралі. Іх можна ўбачыць і сёння... праз невялічкае зашклёнае акенца ў сутарэннях касцёла Святога Духа на вуліцы Траку (раней Трокская). Замураваных некалі няшчасных не крануў час. Сатлелі коўдры, падушкі, адзенне... Ляжаць купкамі — малыя, старыя, жанкі і мужчыны... Крыху счарнелыя, ссохлыя... Знаёмыя і сваякі, каб маглі ўваскрэснуць, пазналі б іх...

Вільня абязлюдзела. Засталіся толькі тыя, каму не было куды падацца. Засталіся і езуіты. Усе да аднаго. Яны самаахвярна змагаліся з эпідэміяй, абмяжоўвалі яе распаўсюджванне, ізалявалі здаровых ад хворых, звозілі з дамоў і вуліц і хавалі памерлых, кармілі хворых і дапамагалі ім лекамі і сущышальным словам. Большасць езуітаў не перажыла эпідэміі і, як кажуць, далучылася да большай часткі чалавецтва.

Пасля чумы адносіны да езуітаў змяніліся ў лепшы бок, аднак у канфесійным плане яны па-ранейшаму адчувалі ізаляванасць. Пераадолець паласу адчужанасці ніяк не ўдавалася. За знешняй ветлівасцю пратэстантаў адчувалася варожасць, усё яшчэ можна было пачуць абразлівую мянушку «крумкач». Місія езуітаў яўна правальвалася. Тады за справу асабіста ўзяўся будучы духоўнік караля Пётр Скарга (сапраўднае прозвішча Павенскі). Шчодро адораны прыродай чалавек і непераўзыхадны ў Польшчы прамоўца. Ён літаральна зачароўваў слухачоў здзіўляючым красамоўствам. Як сведчаць шматлікія ўспаміны, перад ім схіляліся нават ворагі, падсвядома ўспрымаючы яшчэ ўчора чужыя ім погляды і ідэі. Росту яго папулярнасці не ў меншай меры спрыяла і палітычная пазіцыя, якую ён займаў на працягу ўсяго жыцця. У прысутнасці караля і найвышэйшых саноўнікаў П. Скарга адкрыта і рэзка выкрываў урадавыя злоўжыванні. Крытыкаваў магнатаў за непавагу да каралеўскай улады, даводзіў неабходнасць усталявання спадчыннасці прастола, выступаў супраць свавольства і соймавай анархіі, шляхецкага разгулу. Пратэстантаў інакш як «ерэтычнай заразай» ён не называў, каталіцкую веру — «адзіна праўдзівай», дамагаўся акаталічвання ўсяго насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Разам з тым П. Скарга быў зацятым паланізатарам і шавіністам, метадычна ўбіваў у галаву людзям думку, што «хто не любіць Польшчу, той не любіць Бога».

Свае высілкі гэты чалавек найперш скіраваў на тое, каб убіць клін у шэрагі рэфармістаў і раскалоць іх еднасць. Ён спакусіў, як тады гаварылі праціўнікі езуітаў, у каталіцтва не аднаго пратэстанта, у тым ліку такога буйнога магната, як Ян Караль Хадкевіч. За збаўленне

з ерасі ўдзячны гетман пабудаваў для «крумкачоў» сваім коштам касцёл Святога Міхала. Затым Скарга пачаў прыглядацца да Радзівілаў, доўга пяцляў, бы хітрая лісіца ля куратніка, вакол нясвіжскіх спадкаемцаў, вышукваў надзейны падыход. І вось надышоў зручны момант — занядужаў сын Мікалая Чорнага Мікалай Крыштоф Радзівіл, празваны за выхаванне ў сям'і бяздзетнага мірскага князя Іллініча Сіроткай. Хвароба моцна падтачыла князя і ніхто не мог даць ёй рады. Толькі пасля прычасця ў ксяндза, да чаго намовіў яго Скарга, знясільваючая немач адступіла. Уражаны ардынат адразу жа перайшоў у каталіцтва, а за ім і яго браты — Юрый, Войцах і Станіслаў. Усе пачалі заўзята прыцискаць сваіх учарашніх аднаверцаў. Асабліва вылузваўся са скуры Юрый. Ён нават хацеў паступіць у езуіцкі ордэн, але пяты па ліку генерал Клаўдзій Аквавіа запэўніў яго, што са сваім становішчам прынясе больш карысці святой апостальскай царкве па-за межамі «Таварыства Ісуса». І Юрый стараўся: як кожны неафіт быў большым католікам, чым папа рымскі. Агнём і мячом выкараняў бацькаву веру. Затое ў недалёкім будучым атрымае біскупскую кафедру ў Вільні.

Справы езуітаў пайшлі ўтору. Не мелі яны асаблівых клопатаў і з фінансавымі сродкамі. З лёгкай рукі Радзівілаў іх шчодро адорвалі амаль усе феадалы-католікі. Падараванні грашмыма, маёнткамі, прыгоннымі сялянамі сыпаліся з усіх бакоў. Не адставала звычайна скупая каталіцкая царква. Віленскі біскуп Пратасевіч заснаваў Валерыянаўскі канвікт, ахвяраваўшы яму тры ўласныя дамы. У пачатку XVII стагоддзя ўзнікаюць яшчэ два канвікты — Бейнартоўскі (1602) і Корсакаўскі (1618). Пан Корсак на разжытак адпісаў ім маёнтак Ясеў, дом у Вільні і ажно 800 коп грошаў. Езуіты ўладкоўваліся грунтоўна і надоўга, урастаючы ў зямлю ўчэпістымі карэннямі нязводнага пырніка.

Укараніўшыся ў Вільні і стварыўшы надзейны плацдарм для далейшай экспансіі, ваяўнічае таварыства пачало снаваць планы асваення цэнтральных і ўсходніх абшараў Беларусі, а там, у больш далёкай перспектыве,

яны ўжо бачылі сябе і па-за яе межамі, у Масковіі, куды для зандзіравання глебы наведваўся А. Пасевіно. І тады да ажыццяўлення мары, якую лаканічна з непрыкрытай пажадлівасцю выказаў неяк папа Клімент VIII, будзе недалёка: «О, мае рускія! Спадзяюся цераз вас схіліць у каталіцтва ўвесь Усход».

IHS

НА ЎЗДЫМЕ

*Няўдалы дэбют. — Калегіумы. — Акадэміі. — Паг
маскай прыстойнасці. — У баку ад народа. — Парас-
ткі чыстай навукі. — Рэзідэнцыі і місіі. — Навука
кывадушша. — Таварыства добрай смерці. — Кан-
грэгацыі. — У святле смаловых паходняў. — Дыслу-
ты. — Укараненне.*

Першую вылазку на ўсход Беларусі езуіты зрабілі ў 1573 годзе. Кіраўніцтва віленскага калегіума месцам размяшчэння новага апорнага пункта абрала Оршу. Прывабіла зручнае геаграфічнае становішча. Горад ляжаў на скрыжаванні двух ажыўленых старажытных шляхоў зносін — Дняпра, па якім можна было лёгка перасекчы ўвесь край з поўначы на поўдзень і па тым часе хутка дастацца Кіева, і бойкага гандлёвага шляху з захаду на пажадлівы да свербу ў далонях усход. Лепшага месца ў той час наўрад ці можна было знайсці ў пакрытай цяжкапраходнымі лясамі і спаласаванай рэкамі Беларусі. Захапіўшыся стратэгічнымі выгодамі, езуіты не ўлічылі адной істотнай акалічнасці — у горадзе і наваколлі жыло ўсяго некалькі дзесяткаў католікаў, без касцёла і нават без ксяндза. Падвяла самаўпэўненасць. У стыхіі суцэльнага праваслаўя «першапраходцы» адчувалі сябе больш чым няўтульна і ў чаканні лепшых дзён сяк-так ліпелі амаль цэлае паўстагоддзе. Толькі ў пачатку XVII стагоддзя, дзякуючы маральнай і матэрыяльнай падтрымцы караля Рэчы Паспалітай Жыгімонта III Вазы, шведа па нацыянальнасці, і канцлера Вялікага княства Літоўскага Льва Са-

Агульны выгляд езуіцкага кляштара і калегіума ў Пінску. XVII ст.
Фотаздымак 1920 г.

пегі, аршанскія езуіты пачалі ўзнямацца на ногі і нарэшце, у 1617 годзе, адчынілі калегіум.

Значна лепш пайшлі справы ў Полацку. У першы асяродак беларускай дзяржаўнасці езуіты прыбылі ў абозе караля Сцяпана Батуры (Стэфан Баторы) у 1579 годзе, на пяты год пасля няўдалага аршанскага дэбюту. Крыху абжыўшыся, пачалі ствараць апорныя пункты і калегіумы ў іншых гарадах. Неўзабаве калегіумы, бы грыбы пасля спорнага дожджыку, узнікаюць у Нясвіжы, Берасці, Віцебску, Гародні, Магілёве, Оршы, Драгічыне на Бугу, Пінску, Наваградку, Слуцку, Бабруйску, Мерачы, Жодзішках.

Малодшае аддзяленне калегіумаў з шасцігадовай праграмай навучання мела пяць класаў: інфіму, граматыку, сінтаксіс, паэтыку і рыторыку. Галоўная ўвага надавалася дасканалому авалодванню лацінскай і грэчаскай мовамі. Тры вышэйшыя класы называліся гуманіёра, тут навучэнцы атрымлівалі паглыбленыя веды па філасофіі, рафінаванай адпаведна езуіцкай ідэалогіі. Выкладчыкі не прытрымліваліся строга рамак канкрэтных дысцыплін. У класе паэтыкі, напрыклад, у ходзе вывучэння той ці іншай праграмай тэмы прыводзіліся звесткі па геаграфіі, гісторыі, міфалогіі. Калегіумы афіцыйна лічыліся свецкімі навучальнымі ўстановамі, але ўся сістэма выхавання была

арыентавана на фарміраванне трывалага каталіцкага светапогляду, адданасці езуіцкаму ордэну, здольнасці эфектыўна і пры ўсіх абставінах падпарадкоўваць яго мэтам свае асабістыя, сямейныя, сяброўскія, нацыянальныя і дзяржаўныя інтарэсы.

Навучальна-выхаваўчая сістэма калегіумаў шмат у чым мела касмапалітычна-схаластычны характар, аднак веды ў аб'ёме праграмы выхаванцы атрымлівалі трывалыя, чаму садзейнічала не толькі высокая патрабавальнасць, але і дэталёва прадуманы комплекс мер і сродкаў стымулявання, уменне выкладчыкаў абуджаць цікаўнасць і інтарэс вучняў. Веды выпускнікоў вышэйшага аддзялення ні ў чым не адрозніваліся ад той падрыхтоўкі, якую атрымлівалі маладыя людзі на філасофскіх факультэтах універсітэтаў. А ў некаторых адносінах нават пераўзыходзілі іх. У калегіумах вучылі велікасвецкім манерам, музыцы, спевам, вальтыжыроўцы, фехтаванню, плаванню. Вялікая ўвага надавалася красамоўству.

Для падрыхтоўкі высокакваліфікаваных кадраў езуіты вырашылі стварыць у Вільні акадэмію і пачалі паціху весці справу да пераўтварэння калегіума ў вышэйшую навучальную ўстанову. Задуму падтрымаў новы кароль Сцяпан Батура, між іншым, нядаўні пратэстант. Ды і на прастол ён узышоў дзякуючы шмат у чым сваім былым аднаверцам, якія на чале са знакамітым прадстаўніком Рэфармацыі Г. Бляндраты прагаласавалі на соймавых выбарах у 1576 годзе за малавядомага і, на думку некаторых польскіх магнатаў, недастаткова радавітага сяміградскага ваяводу. Талерантны па выхаванню і натуры, ён спачатку імкнуўся быць справядлівым, аднолькава ставіўся да ўсіх веравызнанняў. Зразумела, кароль-пратэстант прыйшоўся не даспадобы езуітам. Неўзабаве сваю незадаволенасць у зняважлівай для каралеўскай годнасці форме прадэманстраваў Ватыкан — папа катэгарычна адмовіўся прыняць прадстаўнічую каралеўскую дэпутацыю Рэчы Паспалітай, пасланую ў Рым, каб засведчыць павагу і лаяльнасць да рымскай курыі новага караля.

С. Батура зразумеў намёк і, моўчкі пракаўтнуўшы абразу, адкрыта сышоўся з езуітамі і так упадабаў іх, што літаральна ўзносіў да нябёс. «Калі б я не быў ка-

Пінскі езуіцкі калегіум. Сучасны выгляд

ралём, дык быў бы езуітам», — любіў паўтараць ён, калі заходзіла гаворка пра «Таварыства Ісуса». У гісторыі гэта не першы і, як паказвае сённяшні дзень, не апошні выпадак, калі на шлях сумлення асабістая выгода перацягвае перакананне. А зрэшты, нельга адмаўляць людзям у праве на змену поглядаў, збаўлення ад састарэлых, тым больш ілжывых уяўленняў. Стаўшы каралём вялікай дзяржавы, учарашні сяміградскі ваявода сутыкнуўся з кангламератам звязаных у супярэчлівы вузел канфесійных праблем, якія літаральна раздзіралі дзяржаву. Ён мусіў быў зрабіць і зрабіў адназначны выбар: перайшоў у каталіцкі стан і стаў на бок езуітаў, тых, хто раздзімаў рэлігійную калатню і ствараў непатрэбную маладому манарху напружанасць у Рэчы Паспалітай, якую і без гэтага трэсла ад шляхецкага свавольства і бясконцых магнацкіх звад. Бескаралеўе паскорыла катастрофічна нарастаючы крызіс. Краіна на ўсіх ветразях неслася насустрач анархіі. Згортваўся гандаль. Занепадалі рамёствы. Насельніцтва стагнала пад цяжарам непасільных падаткаў. Крыштоф Радзівіл, гаворачы пра Слуцк, адзначаў: «Не толькі горад бяднеў, але і колькасць парушэнняў павялічвалася». Мясцовая адміністрацыя бясчынствавала. Вярхоўная ўлада губляла аўтарытэт. У 1577 годзе Сцяпан Батура

вымушаны быў звярнуцца па дапамогу ў сойм. Ён заклікаў шаноўнае панства ўзяцца за розум, азірнуцца на вокал, падумаць аб беднай краіне. Сваё пасланне кароль закончыў наступнай высновай: «І гледзячы далей на справы шляхецкія, на свавольствы... і на ўсе іншыя злоўжыванні, якія дастаткова бязладдзе памножылі, што дай божа... да нармальнага парадку дайсці».

Зразумела, С. Батура павінен быў на кагосьці абaperціся. І ён звярнуў увагу на каталіцкую царкву, найбольш арганізаваную і здольную ўплываць на грамадства сілу. Да ўсяго каталіцтва ў карэннай Польшчы было пануючай рэлігіяй. І з гэтым кароль не мог не лічыцца. Тым больш кароль-пратэстант. Вось тут, напэўна, і крыеца асноўная прычына яго канфесійнай пераарыентацыі.

Сярод польскай шляхты ніколі не затухалі памкненні ліквідаваць Вялікае княства Літоўскае і, пазбавіўшы ўсіх атрыбутаў суверэннасці, уключыць у склад Польшчы. Адным з дзейсных сродкаў рэалізацыі захопніцкіх планаў лічылася акаталічванне насельніцтва Вялікага княства і яго паланізацыя. Гэты пункт погляду польскіх феадалаў актыўна абмяркоўваўся і на надзвычайным сойме 1717 года. У «Праекце аб знішчэнні праваслаўя...» канстатавалася: «...а гэта ўсталёўваецца пераважна адзінствам веры, таму мы, палякі... будзем і далей усімі спосабамі рупіцца аб адзінстве веры ў народзе». Згадваюцца ў праекце і прапаноўваемы яснавяльможным свецкім і духоўным панствам спосабы вынішчэння «веравызнання, супраціўнага рымскаму». Тут і пагарда, і ўціск, і праследаванне, і, нарэшце, адкрыты заклік не саромецца ў выбары метадаў ажыццяўлення задуманага.

Як бачым, выказаны ў праекце ў разгорнутай форме езуіцкі прыныцп «Мэта апраўдвае сродкі» трывала ўвасобіўся ў свядомасці правячай эліты Польшчы і актыўна выкарыстоўваўся ў якасці дзейснай зброі акаталічвання і паланізацыі насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Таму С. Батура будучы цвярозым палітыкам адразу жа пасля дэмаршу папы зрабіў адпаведныя высновы. Абапёрся на езуітаў ён яшчэ і таму, што яны былі прыхільнікамі абсалютызму і спрыялі ўтаймаванню свавольства схільнай да анархіі шляхты.

Супраць стварэння ў Вільні езуіцкай акадэміі выступілі пратэстанты і праваслаўныя пры падтрымцы

ўрада Вялікага княства Літоўскага. Падпісаная 7 ліпеня 1578 года каралём грамата была праігнаравана. У наступным годзе С. Батура прыехаў у Вільню і на месцы падпісаў 1 красавіка 1579 года другую грамату. Заставалася толькі засведчыць яе дзяржаўнай пячаткай. І тут узнік інцыдэнт — вялікі канцлёр Мікалай Радзівіл Руды і падканцлёр Астафей Валовіч, у якіх знаходзіліся вялікая і малая пячаткі, адмовіліся падпарадкавацца. Твар караля наліўся чырванню, калючымі агеньчыкамі бліснулі вочы і ён, стрымаўшы абурэнне, павярнуўся да Валовіча: «Дай пячатку. Я сам яе прыкладу, але ты яе пасля гэтага больш не ўбачыш!». Падканцлёр вымушаны быў падпарадкавацца, бо кароль Рэчы Паспалітай з'яўляўся манархам і кароны і княства.

Віленская акадэмія атрымала ўсе правы і прывілеі Кракаўскага універсітэта, у тым ліку і права надаваць вучоныя ступені бакалаўраў, магістраў, ліцэнцыятаў, дактароў свабодных навук. На філасофскім, багаслоўскім, а з 1641 года і юрыдычным факультэтах вучылася 700—800 студэнтаў, працавала 8—12 прафесараў.

Неўзабаве ў Вільні адчынілі другую духоўную акадэмію. Яе з удзячнасці папу рымскаму Рыгору XIII за штогоднія 800 дукатаў датацыі назвалі Грыгарыянскай. Трэцюю езуіцкую акадэмію ў Вялікім княстве Літоўскім заснавалі ў пачатку XIX стагоддзя ў Полацку, гаворка пра яе пойдзе пазней. Па тым часе акадэміі давалі грунтоўную агульную і асабліва тэалагічную адукацыю. Ад выпускнікоў патрабавалася цвёрдае веданне схаластычнага, станоўчага, маральнага, палемічнага і казуістычнага багаслоўя, кананічнага права, Свяшчэннага Пісання, лацінскай і старажытнаўрэйскай мовы. Шырока практыкаваліся дыспуты, на якіх гартавалася палемічнае майстэрства і красамоўства студэнтаў.

Для жадаючых уступіць у езуіцкі ордэн была адчыненая адмысловая духоўная школа з сямігадовым курсам навучання: тры гады вывучалася філасофія, чатыры — багаслоўе. Агульную сярэдняю адукацыю можна было атрымаць у езуіцкіх школах са спрошчанай праграмай у Бабруйску, Магілёве, Барысаве, Слоніме, Юравічах Мазырскага павета і некаторых іншых гарадах і мястэчках.

Езуіцкая сістэма адукацыі была нацэлена на выхаванне каталіцкага светапогляду і безразважнай адда-

насці «Таварыству Ісуса», нецярпімасці да ўсіх відаў іншадумства, прыстасаванасці да любых абставін, крывадушша. Нездарма ж слова «езуіт» стала сінонімам падступства і маны, схаваных пад ялейнай маскай прстойнасці і добразычлівасці.

Менавіта амаральная сутнасць езуіцкага ордэна стала прычынай выступлення прафесуры універсітэта ў горадзе Саламанка супраць заснавання езуіцкага калегіума. А вядомы багаслоў Кано публічна назваў прыхільнікаў Лаёлы «авангардам антыхрыста». Незадаволенасць і рэзкая крытыка езуітаў выявілася ў XVI стагоддзі і ў Рэчы Паспалітай. Распаўсюджваецца антыезуіцкая літаратура. У ананімным творы «Прамова польскага рыцара супраць езуітаў» канстатуецца непрыязнае стаўленне народа да «Хрыстовых братоў». Яны аднолькава ненавісны і сівым старцам, і маладым дзяўчатам. Іх клянучь на рынках і «перад выявай Хрыста» ў касцёле. «Прамова...» пранікла нават у віленскі калегіум. Некалькіх навучэнцаў выключылі «з ганьбай», на астатніх, што чыталі або ведалі пра трактат, наклалі адпаведныя цяжару граху епітым'і. Спароджаны д'ябальскай спакусай опус прынародна аддалі анафеме і ў 1570 годзе спалілі на вогнішчы.

У другім, таксама ананімным творы «Меркаванне католіка аб езуітах» на агульным фоне рэзкай крытыкі крывадушша, сквапнасці і амаральнасці сяброў «Таварыства Ісуса» абвінавачваецца каралеўская ўлада. Менавіта з яе ласкі бесцырымонна расперазаліся езуіты. «І не дзіўна, — заключае аўтар, — яны ж «за манархію, г. зн. адзінаўладдзе, пры якім ад волі і галавы аднаго чалавека залежыць усё чыста». Справа дайшла да таго, што нават каталіцкія іерархі, тыя, што пляскалі ў ладкі, гледзячы, як Лаёлава кагорта выводзіць пад корань пратэстантаў і ўсяляк здэкуецца з іх, пачалі касавурыцца на сваіх нядаўніх дружбакоў. Біскупу Юрыю Радзівілу не даспадобы сталі паводзіны сваіх нядаўніх куміраў. Маўляў, дыскрэдытуюць святую апостальскую царкву. А кракаўскі біскуп Пётр Мышкоўскі адкрыта называў езуіцкі ордэн «прыблуднай гідрай».

І шмат гадоў пазней трывала злая слава езуітаў. Многія былі перакананы, што ўплыў святога воінства на караля і найвышэйшых дзяржаўных саноўнікаў нічога,

Юрый Раззівіл (1480—1541)

акрамя шкоды, не прыносіць. Езуіта Ксавера Богуша, дарадцу падскарбія Вялікага княства Літоўскага і старосту гродзенскага А. Тызенгауза, інакш як «злы дух падскарбія» не называлі.

Адмоўна ацэньвалі езуітаў і інтэлектуальныя колы Беларусі ў сярэдзіне XIX стагоддзя. Наўрад ці адчуваў да іх павагу і Ул. Сыракомля, калі ў «Вандроўках па маіх былых ваколіцах» ужываў такія выразы, як «хітрыя езуіты», «ачмураныя езуіцтвам».

Пра нейкую беларускасць езуітаў не варта нават гаварыць, бо яны былі зацятымі праваднікамі паланізацыі, якую крывадушна праводзілі пад сцягам каталіцтва. А сваіх гадаванцаў з ліку беларусаў яны

выхоўвалі рэнегатамі, рукамі якіх тварылі найбольш брудныя справы. Агульнавядома, найбольш зацятых ворагаў свайго народа, чым прэрэваратні, цяжка знайсці. Возьмем да прыкладу таго ж Ю. Пілсудскага. Як сведчыць архіўны матэрыял, ён быў беларусам. На допыце ў царскай жандармерыі назваўся менавіта беларусам, тым, кім быў у сапраўднасці. Гэта пацвердзіла пазней і дачка маршалка Ядвіга Ярашэўская. У лісце да рэдакцыі часопіса «Культура», які выдаецца ў Парыжы, яна пісала, што бацька «захаваў у сабе характар не схільнага да тэатральнасці літвіна». Дык вось менавіта з яго ласкі ў 1927 годзе была разгромлена ў Заходняй Беларусі БСРГ (Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада. — С.Ц.), а яе кіраўнікі і актывісты кінуты ў турмы. А ўсяго некалькі гадоў назад падчас наведвання Вільні і Менска на чысцюткай беларускай мове абяцаў землякам «златые горы и реки полные вина».

Уся сістэма езуіцкай адукацыі была накіравана на выкараненне ў моладзі пачуцця этнічнай самасвядомасці. «Я не ведаў, — пісаў адзін былы выхаванец езуітаў, — той краіны, у якой нарадзіўся, я не ведаў ні галоўных законаў, ні інтарэсаў маёй радзімы... я ведаў толькі лаціну і глупства».

Былі, зразумела, і сярод езуітаў высокаадукаваныя і таленавітыя людзі. І гэта заканамерна — аналітычны розум сапраўднай адоранасці або трагічна гіне, або, як кволы парастак праз асфальт, прабіваецца праз дагматычныя цяжкі езуіцкай казуістыкі. Кіраўніцтва ордэна дзеля свайго прэстыжу падтрымлівала здольных людзей, але пры адной умове — няўхільнага выканання статутных патрабаванняў. Аднак, як нам здаецца, большасць езуіцкіх навукоўцаў не адчувала маральнага цяжару свайго супярэчлівага становішча і тых згрызот сумлення, якія выклікае душэўная раздвоенасць. Адны жылі і працавалі, як набяжыць, па добра вядомаму былым савецкім людзям прынцыпу: «Гавары адно, рабі другое». Другія хаваліся самі ад сябе за шырму прабабілізму — распрацаваную езуітам Бузенбаўмам тэорыю так званага праўдападабенства. Дзякуючы гэтай езуіцкай маралі можна было пры дапамозе выкрутлівасці і набору цытат апраўдаць любое дзеянне, з'яву ці ўчынак. Па сутнасці прабабілізм пераводзіў у практычную плоскасць выказаную яшчэ Лаёлам пасылку: «Калі царква

Ксаверы Богуш (1746—1820)

сцвярджае, што белое ёсць чорнае, мы павінны адразу жа згадзіцца з гэтым!». Трэція спалучалі навуковую дзейнасць са шчырай верай у абвешчаныя статутам «Таварыства Ісуса» духоўна-маральныя прынцыпы.

Да апошніх, несумненна, належаў і спамянуты вышэй «злы дух падскарбія» Ксаверы Богуш. Абавязкі прэфекта гародзенскага канвікта і прафесара рыторыкі езуіцкай школы не перашкаджалі яму займацца навуковай і грамадскай дзейнасцю, і атрымаць другое неафіцыйнае, на гэты раз ганаровае, найменне «заслужаны пісьменнік». Яго пяру належаць некалькі

присвечаных гісторыі краю цікавых даследаванняў, у тым ліку «Гісторыя Барскай канфедэрацыі», «Аб пачатках народу і мовы літоўскай», «Жыццё Пачобута». Актыўна супрацоўнічаў у «Таварыстве сяброў навукі», адным з заснавальнікаў якога быў сусветна вядомы беларускі навуковец-фізіякрат, апошні канцлер Вялікага княства Літоўскага Яўхім Літавор Храптовіч.

Езуіты вылучылі са свайго асяроддзя цэлую плеяду знакамітых дзеячаў розных навуковых напрамкаў. Аднак на вялікі жаль за нязначным выключэннем іхняя сувязь з беларускім народам, яго жыццём і культурай заключалася толькі ў тым, што яны нарадзіліся і жылі на Беларусі. Дзеялі тут і вучоныя іншаземнага паходжання — з Іспаніі, Італіі, Нямеччыны, Аўстрыі і нават з Англіі. Адмаўляць пэўны ўклад навукоўцаў-езуітаў у агульначалавечую скарбонку ведаў, як гэта рабілася да нядаўняга часу, без фальсіфікацыі гісторыі немагчыма, як немагчыма выкрасліць з жыцця чалавецтва юнацтва. Спроба перайначыць мінулае, загнаць яго ў пракрустава ложа раз і назаўсёды ўстаноўленых ідэалагічных ацэнак, абярнулася нічым іншым, як тым жа езуіцтвам у бальшавіцкім варыянце.

З асаблівай раз'юшанасцю нявечылася гісторыя саюзных рэспублік. Не абмінуў знішчальны паморак і Расію. Апаганілі векапомную для кожнага рускага памяць аб Кузьме Мініне, прах яго выкінулі ў 20-ых гадах з сабора ў Ніжнім Ноўгарадзе. Гэткі ж лёс спасціг і героя вайны 1812 года, легендарнага атамана Платава — магілу зруйнавалі, пастаўлены ўдзячнымі патомкамі бронзавы помнік знеслі і знішчылі. Па-дзікунску здратавана ў пыл святая памяць аб двух з паловай мільёнах абаронцаў Расіі, што палеглі на палях першай сусветнай вайны. Брацкія могілкі ў Маскве, дзе знайшлі вечны спакой некалькі тысяч франтавікоў, зраўнялі з зямлёй. На касцях герояў пабудавалі кінатэатр «Ленінград». З гісторыі выкарчоўлася ўсё, што хоць у нейкай меры супярэчыла зацверджаным ідэалагічнымі інстанцыямі КПСС афіцыйным уяўленням, перашкаджала выхаванню «гома савецікуса», чалавека з пэўна запраграмаваным светапоглядам, заквашаным на адзіна справядлівай і перадавой марксісцка-ленінскай тэорыі. Усё, што не стасавалася з ёю і выклікала нездаровы роздум, рашуча адсякалася. Пра

аб'ектыўнае даследаванне гісторыі езуіцтва на Беларусі ў такой атмасферы немагчыма было нават думаць.

Пры ўсім бюспрэчным цемрашальстве і агульнай адмоўнай ролі, якую адыгралі езуіты, у іх былі несумненныя дасягненні ў галіне навукі і арганізацыі адукацыйнай сістэмы. Але дойдзі новага грамадскага ладу агулам нішчылі разам з пляхохай і пшаніцу. Падобна тым, каго ганьбілі, складалі спісы навуковых прац іншадумцаў і з гэтакай жа шалёнай зацятасцю, як тыя ж езуіты, палілі іх. У XVI стагоддзі кнігі шпурлялі ў полымя вогнішчаў, у XX — у топкі качагарак. Езуіты знішчалі публічна, большавікі — хаваючыся ад людскіх вачэй за грыфам «сакрэтна». Значыцца, добра ведалі, што непрыстойную справу робяць. Дарэчы кажучы, не езуіты і не большавікі былі піянерамі спальвання кніжак, а дакладней зафіксаваных на паперы непажаданых ведаў і думак. Лідэрам у гэтай ганебнай справе на нашай зямлі была дамініканская інквізіцыя, у Маскоўскім княстве — артадаксальныя праваслаўныя іерархі патрыяршага акружэння, замшэлага ў духоўнай ізаляцыі ад культурнага поступу еўрапейскай цывілізацыі. А жыццё варварскаму звычаю далі старажытныя эліны, калі ў 411 годзе яшчэ да нашай эры спалілі «бязбожныя» кніжкі грэчаскага сафіста Пратагора.

Не толькі кнігі, людзей палілі. За чарадзеяства, варажбу, сувязь з д'яблам, у тым ліку і палавую, богаадступніцтва. Неасцярожнае слова, нагавор, паклёп прама вялі да жудаснай смерці. Апраўдацца практычна не было магчымасці, бо, як сведчыць езуіт Шпэ, калі абвінавачаная «абараняецца і апраўдваецца... гэта сведчыць аб яе віне, калі ж у страху і распачы яна падае духам і маўчыць, дык гэта ўжо прамы доказ яе злачыннасці». Атмасфера затоенай трывогі агарнула край. Рэальныя «д'яблы ў сутанах» перахапілі ініцыятыву ў інквізіцыі і актыўна раздзімалі псіхоз барацьбы з уяўным д'яблам, які нагэтулькі расперазаўся, што імкнецца авалодаць усім чалавецтвам, разбэсціць яго і ўсталяваць царства сатаны. Для ўмацавання духоўнага гарту моладзі езуіты прыцягвалі да чыннага ўдзелу сваіх выхаванцаў у публічных пакараннях асуджаных. Выкананне смяротных выракаў абстаўлялася з адмысловай пышнасцю тэатралізаваных відовішчаў і рознымі

злавеснымі прыдумкамі. Вось як, напрыклад, выявілася пачварная фантазія вытанчаных майстроў катавання і запалохвання ў час аўтадафэ слыннага філосафа Казіміра Лышчынскага: спачатку спалілі «агіднае сачыненне», затым адцятыя склюдам ката правую руку і галаву. Цела на бруднай каламызе адвезлі за горад і спалілі. Попелам наладавалі гармату і выстралілі ў паветра. Родавы маёнтак Лышчыцы, што каля Берасця, знеслі дашчэнту і зааралі. Біскуп Залускі з задавальненнем канстатаваў: «Такі быў канец злачынцы, дай Бог, каб і злачынства!». Так загінуў за іншадумства чалавек, імя якога стаіць поруч з найвыдатнейшымі філосафамі Еўропы. Ініцыятарамі смяротнага пакарання К. Лышчынскага былі езуіты, якія ў зародку душылі кожны пробліск жывой думкі. У помслівых святых братоў быў да яго свой рахунак. Мысліцель вучыўся ў езуіцкіх калегіуме і акадэміі, знаходзіўся ў «Таварыстве Ісуса», але ў трыццаць два гады рашуча парваў з езуітамі. А гэтага яны не маглі дараваць.

Са станоўчых граней езуіцкіх навучальных устаноў неабходна адзначыць іх даступнасць для дзяцей розных станаў, нацыянальнасцей, веравызнанняў. Разам з католікамі вучыліся праваслаўныя і пратэстанты. Напэўна, дзверы калегіумаў не былі зачынены і для іудзеяў. Як неаднаразова падкрэслівалі біёграфы Лаёлы, «ён палюбіў яўрэяў і рупліва дамагаўся абарачваць іх у хрысціянства». Не бралася за навучанне і плата, таму езуіцкія школы былі для многіх выхадцаў з бедных і малазабяспечаных пластоў насельніцтва адзіным шляхам атрымання адукацыі. Вучні атрымлівалі добра прыгатаваную, сытную ежу, жылі ў дагледжаных і чыстых пакоях, займаліся ў светлых класах.

Калегіумы прываблівалі і спакуслівай магчымасцю зрабіць у будучым добрую кар'еру, тым больш, што езуіты ўсё жыццё сачылі за сваімі выпускнікамі і метадычна прасоўвалі іх ва ўсе ўплывовыя колы грамадства. Ды і па ўзроўню адукацыі езуіцкія навучальныя ўстановы пераўзыходзілі на некалькі парадкаў усе іншыя школы. Чым як не гэтым можна вытлумачыць навучанне ў езуіцкіх школах дзяцей непрыязных да езуітаў бацькоў, напрыклад, полацкага ваяводы, кальвініста Мікалая Дарагастайскага і — о, Божа! — полац-

кага праваслаўнага епіскапа Феафана. Гісторыя занатавала і такі выпадак: бацька, праваслаўны па веравызнанню, пераказваў цераз знаёмых з турэцкага палону, каб жонка абавязкова ўладкавала сына вучыцца ў езуітаў. Як бачым, жаданне даць дзецям добрую адукацыю не стрымлівалася прыналежнасцю да іншай канфесіі. На Беларусі, асабліва ў вялікіх гарадах, такіх, як Вільня і Полацк асабліва, добра ведалі цану навукі. Беларуская моладзь са шляхты і мяшчан, пачынаючы з XV стагоддзя, лічыла прэстыжным атрымаць адукацыю ва універсітэтах Вены, Вітэнбэрга, Лейпцыга, Кёнігсберга, Кракава, Прагі, Базеля, Цюрыха, Падуі, Жэневы. Кіруючыя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI стагоддзі ў большасці займалі высокаадукаваныя людзі, многія з іх валодалі некалькімі замежнымі мовамі. Менавіта яны стымулявалі працэс інтэнсіўнага далучэння да еўрапейскай цывілізацыі і культуры. Пад іх палітычным уздзеяннем на Беларусі распаўсюдзіліся хрысціянска-гуманістычныя ўплывы пратэстанцкай арыентацыі.

Езуіты правільна ацанілі сітуацыю на Беларусі і па першым часе ўстрымліваліся ад гвалтоўнага наступу на пратэстанцтва і схізматызм, як яны называлі праваслаўе. Дзейнічалі чуйна, асцярожна, спакваля, усяляк маскіруючы свае сапраўдныя намеры. З інструкцыі кіраўніцтва ордэна: «Што датычыцца парафіян, асабліва простага звання... неабходна як толькі магчыма сцерагчыся таго, каб не даць ім найменшай зачэпкі да здагадкі аб нашых памкненнях і мэтах. Паколькі ад парафіян можна чакаць адкрытага ўзброенага бунту, дык не раім адкрыта ісці супраць іх...» Далей ідзе парада не ўводзіць новыя звычаі раптоўна, а «замяняць паціху старыя». Крывадушнасць, як тактычны сродак, выходзіла падспудна змалку. Зманеным у каталіцтва вучням раілі ўтойваць да пэўнага часу ад бацькоў пераход у іншую веру. Дзецям даводзілася ілгаць і выкручвацца — дома гаварыць адно, у калегіуме — другое.

Пагардлівай зняважлівасцю да агульнапрынятых нормаў маралі насычаны так званыя «Тайныя рэкамендацыі «Таварыства Ісуса». У адным з 16 параграфў гэтага дакумента аўтары павучаюць, як авалодаць маёмасцю багатых мужа і жонкі: «Калі ў іх толькі адзін сын, дык неабходна любымі сродкамі завабіць у Тава-

рыства: патрэбна гнаць з яго душы ўсялякую боязь бацькоў і ўпэўніць у думцы, што яго заве Хрыстос, пераконваючы нават у тым, што для Бога самай прыемнай ахвярай будзе, калі ён уцячэ насуперак волі бацькоў і без іх ведама. Затым адправіць яго ў далёкі навіцыйт, паведаміўшы пра гэта генералу». Разлік просты: сын паступае ў «Таварыства Ісуса», прымае зарок беднасці і пасля смерці бацькоў перадае спадчыну езуітам.

Выпешчаная вопытнымі выхаванцамі двудушнасць паступова пераходзіла ў пачварную звычку, становілася сталай рысай характару і, як кажуць у народзе, не муляла сумленне.

Асеўшы на новым месцы, езуіты спачатку не надта налягалі на місіянерскую дзейнасць, бо з вопыту ведалі, што дарослых, асабліва людзей сталага веку і закаранелых у ерасі, выправіць, бы тых гарбатых, адна толькі магіла. Іншая справа моладзь, яна бы свежая гліна, лёгка і хутка прымае ў спрактыкаваных руках неабходную форму. Абы толькі пальцы былі чуйнымі і спрытнымі. Астатняе зробіць час. Таму асноўныя намаганні яны накіроўвалі на адпаведную адукацыю і выхаванне маладаго пакалення, каб у адносна хуткім часе пусціць карэнне ва ўсе сітавіны грамадства.

Навучальныя ўстановы некалькіх тыпаў езуіты арганізоўвалі, як правіла, пры сваіх рэзідэнцыях і місіях, якімі неўзабаве аплялі ўсю Беларусь. Размяшчаліся яны не толькі ў гарадах, напрыклад, у Бабруйску, Магілёве, Слоніме, Барысаве, але і ў шляхецкіх маёнтках, гаспадары якіх ужо акаталічыліся. Адну з такіх місій езуіт Язэп Бака, між іншым, не пазбаўлены здольнасцей пээта, стварыў на свае сродкі ў маёнтку Блонь Ігуменскага павета (цяпер Пухавіцкага раёна). У Юравічах, што на Мазыршчыне, місію арганізавалі і фінансавалі Барбара Лоска і Марыяна Катарская. Унёс сваю лепту і кароль Ян III Сабескі — Юравічы атрымалі статус мястэчка, а місія была вызвалена ад сярэбшчыны (вайсковага падатку). У функцыю гэтай ніжэйшай адміністрацыйна-арганізацыйнай структуры «Таварыства Ісуса» ўваходзілі распаўсюджванне каталіцкага ўплыву на мясцовае насельніцтва, нагляд за паводзінамі вернікаў, канспіратыўная сувязь са свецкімі езуітамі, інфармаванне начальства пра становішча на месцах. На Беларусі сетка

езуіцкіх арганізацый складалася з 79 апорных кропак — місій, рэзідэнцый, навіцыятаў, канвіктаў, калегіумаў, акадэміі. На ўсёй жа тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ў 1770 годзе налічвалася каля 90 езуіцкіх устаноў рознага ўзроўню. І ўсе яны не драмалі. Пераважная большасць іх выцягнулася ланцужком уздоўж усходняй мяжы Вялікага княства Літоўскага.

Істотную ролю ў ідэалагічным уздзеянні на насельніцтва адыгрывалі езуіцкія касцёлы. Езуіты і тут заставаліся езуітамі, надаючы фасадам сваіх храмаў прыстойна-прываблівае і добразычлівае аблічча. А гэта, на іх погляд, дасягалася пры дапамозе найперш неапраўданага логікай мастацтва нагрушчвання арнаментальных упрыгожванняў і наўмысна падкрэсленага ўхілення ад прамых ліній. Затое касцёлы будаваліся з грунтоўнай дыхтоўнасцю, таму многія з іх захаваліся да нашых дзён. Будавалі іх у другую чаргу пасля навучальных устаноў у так званым «езуіцкім стылі», называным яшчэ сапсаваным барока. Праўда, крыху пазней аўтар гэтага накірунку ў дойлідстве Франчэска Бараміні па свайму ўласнаму жаданню перайшоў да большай паловы чалавецтва, а гэты ўчынак у хрысціянстве заўжды лічыўся вялікім грахом. Увекавечваючы памяць расчараванага ў жыцці архітэктара, езуіты тым самым грашылі самі. Самазабойцаў не адпывалі і хавалі без святара за ровам ці сцяной могілак.

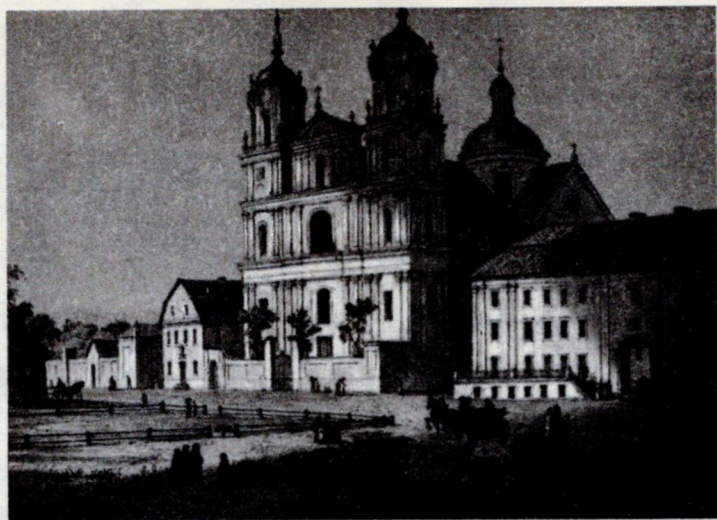
Магутным сродкам уздзеяння на свядомасць насельніцтва валодалі створаныя пры касцёлах таварыствы святых Алойзы, Ганны, Барбары, Лазара, Яна Непамуцэна, Божай Маткі, Цела Божага, Міласэрнасці Боскай моцы, Добрай смерці і іншыя. Таварыствы наладжвалі казанні ў нядзельныя і святочныя дні, сумесна вывучалі Катэхізіс. Штогод арганізоўвалі ўрачыстыя брацкія набажэнствы. Удзельнічалі ў розных шэсцях, святкаваннях і хаўтурных абрадах. Мерапрыемствы праводзіліся са знешнім бляскам і пышнасцю, усё рабілася для ўзмацнення псіхалагічнага ўздзеяння на вернікаў. Так, з нагоды кананізацыі блажэнных Станіслава Косткі і Алойзы ў Пінску было наладжана выключна ўрачыстае святкаванне. Багата ўбраны панарад з абразамі новых святых суправаджаў вайсковы эскорт у параднай форме і пры поўным узбраенні, без супыну грала музыка, грывеў артылерыйскі са-

лют. Касцёл на Рыначнай плошчы літаральна трашчаў па швах у час вялікага набажэнства. Святкаванне завяршылася тэатралізаваным паказам эпізодаў з жыцця кананізаваных святых Косткі і Алойзы.

Езуіты былі мастакамі ў выкарыстанні розных грамадскіх з'яў і падзей у сваіх прапагандысцкіх мэтах. Пра пахаванне маршалка Ігната Завішы доўга памяталі менчукі і навакольная шляхта. Урачыста-жалобная працэсія павольна, як належыць у такіх выпадках, прайшла па запруджаных народам вуліцах Менска. Вакол катафалка мігцелі агеньчыкі ажно чатырнаццаці тысяч свечак і каганцоў. Знакамітага нябожчыка адпяваў сам біскуп А. Тышкевіч. Пахвальнае слова прамовіў празваны за красамоўства «несмяротным пеюном» езуіт Язэп Бака. Развітальны гарматны залп быў чуцён нават у бліжэйшых вёсках.

Некалькі адменную ад таварыстваў ролю адыгрывалі створаныя таксама пры езуіцкіх касцёлах кангрэгацыі. Многія з іх фарміраваліся па прафесійнаму прынцыпу, аб'ядноўваючы рамеснікаў, гандляроў, студэнтаў. Асобна існавалі шляхецкія і жаночыя кангрэгацыі. Духоўныя арганізацыі гэтага тыпу выконвалі некалькі задач: залучалі ў каталіцтва прадстаўнікоў іншых веравызнанняў, падбіралі здольных юнакоў і дзяўчат для паступлення ў манаскія ордэны дамініканцаў, францысканцаў, баніфратаў, бернардзінцаў кармелітаў, картэзіянцаў, аўгусцінаў, піяраў, бенедыкцінцаў, капуцынаў, трынітарыяў, сёстраў брыгітак, марыявітак, сакраментак. У Пінску існаваў нават ордэн камуністаў. А ўсяго на Беларусі дзейнічала больш за дваццаць тры ордэны. Армада. Магутны духоўны таран. І ўсе метадычна на працягу некалькіх стагоддзяў білі ў адну кропку. Нават кропля, як гаварылі старажытныя рымляне, «точыць камень не сілай, а частатой свайго падзення». Аднак народ вытрываў і захаваў сваё этнічнае аблічча: мову, звычаі, абрады і традыцыі.

Сябры кангрэгацый дзеля большага ўплыву на вернікаў і ўзмацнення ідэалагічнага ўздзеяння на іншаверцаў наладжвалі дыспуты са святарамі іншых канфесій, ставілі драматычныя спектаклі рэлігійнага зместу. Ганарова стаялі ў Вялікую пятніцу каля труны Збавіцеля. Падчас стыхійных бедстваў прымалі ўдзел у пакаянных

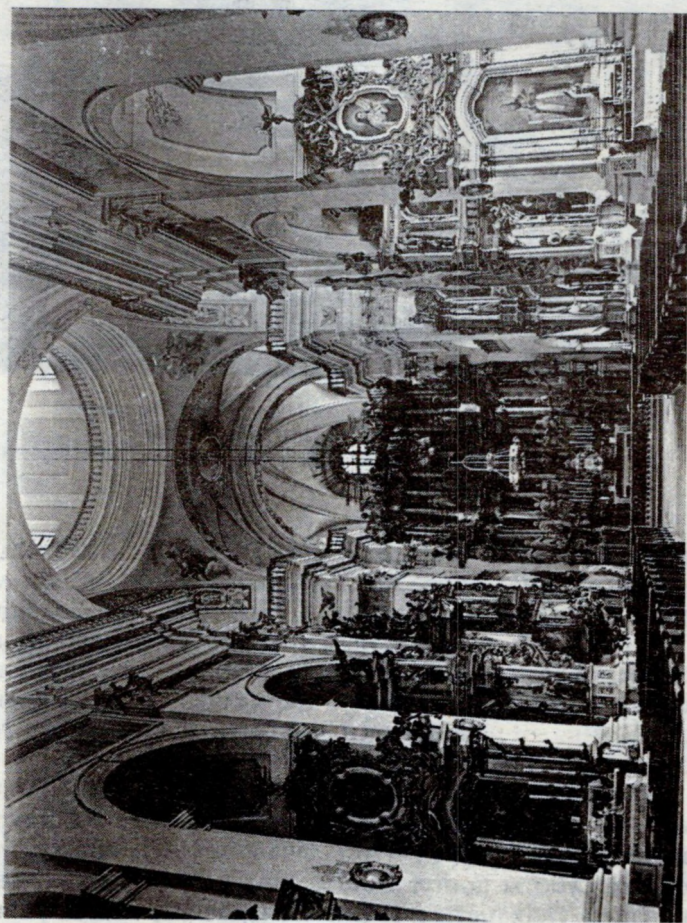

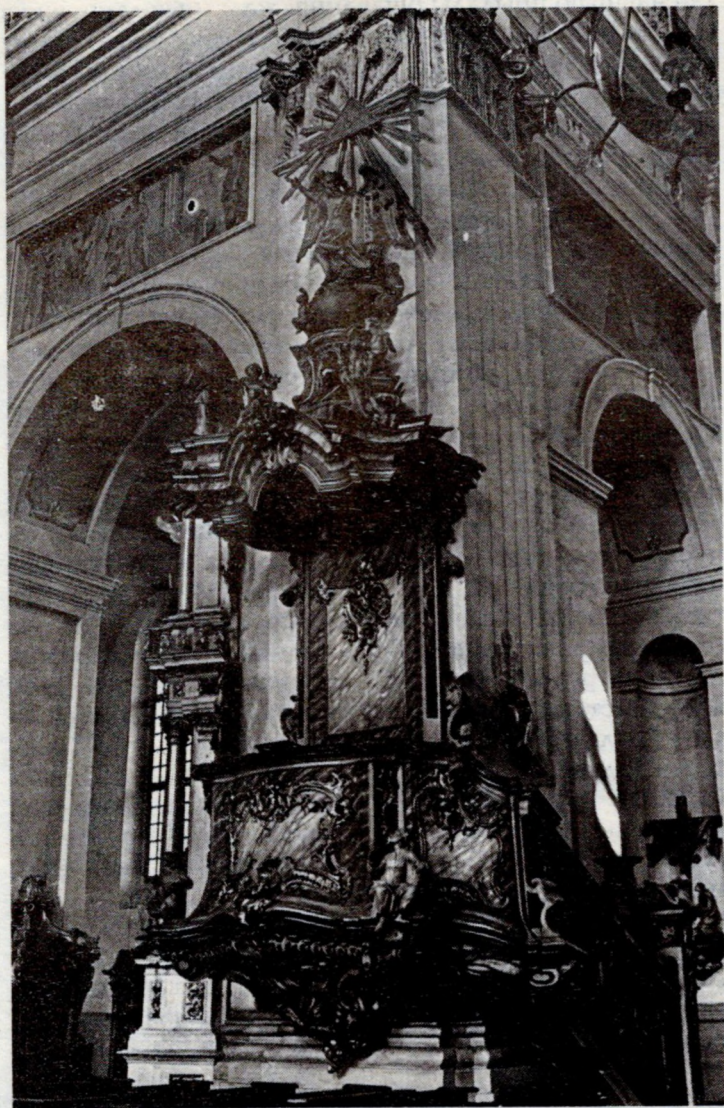
*Агульны выгляд езуіцкага кляштара. VII ст. Гародня.
Літаграфія з акварэлі Н. Орды. XIX ст.
Злева, побач з касцёлам, будынак алтэкі*

працэсіях. Даведзеныя да экстазу шматгадзіннымі модаламі вернікі па дарозе да святынь раз'юшана бічавалі самі сябе. Польскі гісторык Я. Быстронь прыводзіць апісанне такога шэсця адным прыдворным відавочцам: «Страшна было глядзець, як... пры святле смаловых паходняў купы людзей па 50 і 100 чалавек ішлі за крыжам... яны бічавалі адзін другога. Я бачыў многа вернікаў, у якіх раны былі глыбінёй у палец».

Прыярытэт у пачварным утаймаванні грэшнай плоці належаў даволі шырока распаўсюджанаму на Беларусі шкаплернаму брацтву. Оргіі бічавання яны праводзілі кожнае суботы посту, а напярэдадні Вялікадня — тры дні запар. Псіхапатычны ажыятаж дасягаў апагея ў Вялікую пятніцу, калі ўдзельнікі гэтага дзікунскага абраду літаральна шалелі ў рэлігійным экстазе, страчвалі пачуццё рэальнасці і з нейкім паталагічным самазабыццём секліся да крыві.

Езуіты ўважалі бічаванне адным з дзейсных сродкаў выхавання. Былы езуіт А. Тондзі ў сваёй кнізе «Езуіты» расказвае, як гэта выглядала на практыцы: «Настаўнік

Амбон езуіцкага касцёла ў Гародні

Інтэр'ер езуіцкага касцёла ў Гародні

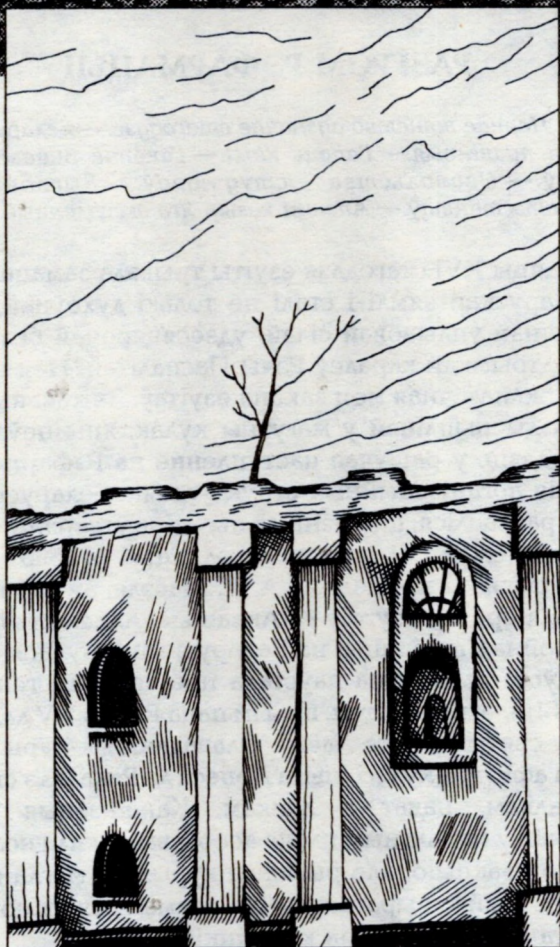
дае навіцыю прылады бічавання: жалезныя ланцужкі з доўгімі шыпамі, пяціхвосты бізун. Бедны юнак, якому яшчэ няма шаснаццаці гадоў, кожны тыдзень бічуе плоць гэтымі прыладамі». Ці не ў езуіцкіх навучальных установах трэба шукаць парасткі гэтага жорсткага і шкоднага для здароўя абраду?

Кангрэгацыі і таварыствы (брацтвы) праводзілі і індывідуальныя формы работы — духоўна абслугоўвалі хворых, арыштантаў, паміраючых, прыгавораных да смяротнага пакарання, нямоглых старых у багадзельнях і г. д. Езуіцкія касцёлы больш дзейсна, чым прыходскія, уздзейнічалі на свядомасць насельніцтва. У менскіх езуітаў, напрыклад, штогод спавядалася 30—33 тысячы чалавек. Касцельныя арганізацыі вернікаў, асабліва іх актыў, у значнай меры садзейнічалі падтрыманню і ўмацаванню духу глыбокай рэлігійнасці і распаўсюджванню каталіцтва ў польскай нацыянальнай вопратцы. Можна смела сцвярджаць, што ў хату беларускага селяніна і рамесніка польская мова ўвайшла нязванай госцяй разам з малітвай. Ніхто, нават езуіты, што пахваляліся сваёй вучонасцю, не абараніў права беларусаў звяртацца да Бога, падобна іншым народам, на сваёй роднай мове. Нават запавет Ісуса, пад імем якога выступалі, па-кашчунску занядбалі. Вуснамі апостала Паўла ў «Першым пасланні да карынфянаў» Хрыстос нагадваў аб неабходнасці навучання няверуючых на іхняй мове, бо, калі гаварыць з імі на незнаёмай мове, яны не толькі не зразумеюць сказанага, але могуць назваць вас шалёнымі. А малітва на незнаёмай мове пакідае розум бясплодным.

Веру можа несці толькі той, хто знітаваны з народам і адным духам, і адным лёсам, той, хто, падобна Майсею, выгукне з глыбіні душы сваёй: «Божа, калі іх праклінаеш, дык пракліні і мяне, бо не хачу аддзяляцца ад народа майго!»

IHS

РАЗГРОМ РЭФАРМАЦЫІ

Чорнае воінства адзначае стагоддзе. — Беларуская правінцыя. — Гараць кнігі. — Ганенне іншаверцаў. — Сваюльства студэнтаў. — Выгнанне пратэстантаў. — Апошні козыр Яго эксцэленцыі.

У канцы XVI стагоддзя езуіты трывала замацаваліся на беларускай зямлі і сталі не толькі духоўнай, але і палітычнай уплывовай сілай, удзесяцяронай безагляднай падтрымкай каралёў Рэчы Паспалітай. Не меншай была і эканамічная моц закона езуітаў. Знітаваныя жалезнай дысцыплінай у магутны кулак, яны неўзабаве пераходзяць у рашучае наступленне на Рэфармацыю. Езуіцкія арганізацыйныя структуры на Беларусі нагэтулькі разрасліся, што ўзнікла пытанне ўтварэння асобнай, незалежнай ад польскай правінцыі. У 1590 годзе з гэтай прычыны прыязджаў А. Л. Масэля, эмісар пятага генерала ордэна езуітаў К. Аквавівы. Аднак стварэнне самастойнай правінцыі на Беларусі зацягнулася на цэлае паўстагоддзе, яна паўстала пры шостым генерале Муціі Віталескі. Дарэчы, пры ім папа Рыгор XV далучыў да ліку святых Ігната Лаёлу. Славалюбныя мары невядомага афіцэра-кульгі Іныіа Лопеса дэ Рэкальдэ споўніліся цалкам, нават з лішкам. Кананізацыя такой адыёзнай у маральным плане асобы выклікала неадназначную рэакцыю, але рымская курыя не магла не аддзячыць свайго выратавальніка і дамаглася ўключэння чорнага папы ў пантэон каталіцкіх святых.

Утварэнне беларускай правінцыі супала, а магчыма, было дапасавана свядома, са стогадовымі ўгодкамі «Та-

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка (1549—1616)

варыства Ісуса». Стагоддзе ордэна езуітаў адзначалася з вялікай помпай, у Вільні дык ажно цэлых восем дзён. Адбылося святкаванне і ў Нясвіжы, яшчэ, як кажуць, учора буйным цэнтры пратэстанцтва на Беларусі. Справа ў тым, што Мікалай Крыштоф Радзівіл, празваны Сіроткай, як і яго браты, зрокся веры свайго бацькі Мікалая Радзівіла Чорнага і зрабіўся большым католікам, чым сам папа рымскі. Вярнуўшыся 7 ліпеня 1584 года з вялікага падарожжа па шэрагу краін у тым ліку ў Палесціну, ён пачаў зацята бурыць створанае тым, хто даў яму жыццё: спаліў на Рыначнай плошчы

Брэсцкую і Нясвіжскую Бібліі і ўсе іншыя пратэстанцкія выданні, паставіў на месца евангелічных пастыраў польскіх ксяндзоў. Для паскарэння наварочвання ў каталіцтва мяшчан, навакольнай шляхты і сялян запрасіў у Нясвіж езуітаў. Пабудаваў ім касцёл і калегіум на 200 навучэнцаў. Перад гэтым аддаў Лаёлаваму войнству будынкі кальвінскага збору і арыянскай малельні. Аналагічны лёс спасціг Нясвіжскую і Брэсцкую друкарні. Падумаў ён і пра матэрыяльнае забеспячэнне, адшкадаваўшы езуітам даволі шчодры кавалак ад сваіх уладанняў — Рапухоўскі маёнтак і цэлую Ліпскую воласць з вёскамі Тухавічы, Свяцічы, Навасёлкі, Раздзяловічы, Заліпенне, Залучча, Ужанка, Рудаўка. Падараваў разам з сялянамі, вызваліўшы іх на карысць новых гаспадароў ад вайсковага падатку і чыншу.

І вось цяпер, у год езуіцкага юбілею, унук зацятага прыхільніка і абаронцы пратэстантаў Аляксандр Людовік Радзівіл усаўляе езуітаў. Нясвіж упрыгожылі, бы маладую перад шлюбам. Узвялі абвітыя дзеразой трыумфальныя аркі, выставілі ўбраныя яловым веццем гербы «Таварыства Ісуса» і Радзівілаў, партрэт збавіцеля Нясвіжа ад ерасі М. К. Радзівіла Сіроткі. Усюды луналі шматфарбавыя сцягі і харугвы. Наўсцяж горада, як кінуць вокам, выцягнулася ўрачыстая працэсія. Вучнёўскі хор пад музыку княскага аркестра выконваў адпаведныя святочныя канты. Над мурамі калегіума зіхацела вялізарная лічба 100 з чырвоных і ружовых вярціняў. Так у зруйнаваную сынаю справу Мікалая Радзівіла Чорнага ўнук увагнаў асінавы кол, матэрыялізаваным сімвалам якога было адлітае ў натуральную велічыню залатое сэрца, пакладзенае ў алтары езуіцкага касцёла ў гонар памятнай даты.

У гэтым жа 1640 годзе на Беларусь прыехалі папскія нунцыі Фабрыцыюс Банхус і Бенядыкт дэ Сакса і завяршылі арганізацыйнае і юрыдычнае афармленне паўсталай са згоды папы Рыгора XV літоўскай (беларускай) правінцыі. Для падрыхтоўкі мясцовых кадраў, неабходных для нармальнага функцыянавання новай правінцыі, былі арганізаваны на чале з магістрам Андрэем Эрантам адмысловыя курсы на дваццаць слухачоў.

Увайшоўшы ў моц і заручыўшыся надзейнай падтрымкай урадавых колаў, езуіты перайшлі ў рашучы наступ на ўсе плыні Рэфармацыі. Дзеля выкаранення пратэстанцкай ерасі яны не спыняліся перад самымі крайнімі, у тым ліку амаральнымі і нават злачыннымі мерамі. Папскія клеўрэты добра разумелі, што ў адкрытым сумленным спаборніцтве адолець прыхільнікаў евангелічных вучэнняў немагчыма. Не грэбавалі літаральна нічым: ні паклёпам, ні правакацыямі, ні пагромамі. Непераўздыдзенымі майстрамі былі езуіты ў стварэнні непрыязнай атмасферы вакол непажаданых ім людзей. Выкарыстоўвалася ўсё, што так ці інакш магло зняславіць чалавека. Распаўсюджваліся непрыстойныя чуткі і самыя неверагодныя плёткі. У справу ішлі запалохванне і пагрозы, шальмаванне і нацкоўванне суседзяў. Не адзін чалавек затыхнуўся ў ліпучым павуцінні езуіцкіх інтрыг.

Наступ супраць іншаверцаў езуіты здолелі ўзняць да ўзроўня ўрадавай палітыкі, асабліва пасля таго, як «езуіцкі кароль» Жыгімонт III Ваза выжыў з сената ўсіх праваслаўных і пратэстантаў. Цалкам каталіцкі сенат знаходзіўся пад моцным езуіцкім уплывам, тым больш, што ў яго ўваходзілі ўсе арцыбіскупы і біскупы рымска-каталіцкай царквы. У 1617 годзе езуіты дамагліся выгнання сацыніянаў з Наваградка, у 1647 годзе — закрыцця ўсіх арыянскіх школ і друкарняў, а ў 1658 годзе соймавы суд прымае ганебнае рашэнне аб выгнанні арыянаў з краіны. Інспіраваны езуітамі вырак не толькі рэзка абвастрыў міжканфесійную напружанасць у Вялікім княстве Літоўскім, створаную прымусовым распаўсюджваннем каталіцтва, але і спрычыніўся да разбурэння нацыянальнай і культурнай самасвядомасці колькасна і сацыяльна дамінуючага беларускага народа, бо ўслед за акаталічваннем неадступна сунуўся змрочны цень паланізацыі. А гэта ўжо асіміляцыя, калі хочаце, этнічны генацыд. Свядомы і мэтанакіраваны. Бо як інакш назваць накіраваную супраць карэннага насельніцтва старанна прадуманую палітыку вынарадоўвання? Тым больш, што фронтальны ўдар быў нацэлены на такія ж хрысціянскія канфесіі, як і каталіцызм. Каб неяк схаваць шыла ў дзіравым мяшку, праваслаўных зняважліва на-

зывалі схізматамі і дызунітамі, а пратэстантаў — ерэтыкамі і дысідэнтамі. Каталіцтва па-кашчунску і падступна выкарыстоўвалася як сродак распаўсюджвання ўлады рымскай курыі і паланізацыі.

Прынцыпова іншую пазіцыю займалі езуіты да іудзейства, якое на Беларусі спавядалі яўрэі і караімы, і ісламу. На гэту акалічнасць звяртаў увагу арцыбіскуп Іясафата Кунцэвіча канцлер Вялікага княства Літоўскага Леў Сапега, папракаючы яго ў суровым лісце ў жорсткасці: «Жыдам і татарам дазволена ў нашай дзяржаве мець свае сінагогі і мячэці, а вы апячатваеце хрысціянскія цэрквы». Але яго правалебнасць не паслухаўся і паплаціўся жыццём...

Рашэнне соймавага суда аб выгнанні арыянаў паставіла перад імі складаную дылему: або страціць Бацькаўшчыну і падавацца невядома куды, або зракчыся свядома прынятага вучэння і перакінуцца ў каталіцтва. У адваротным выпадку — смяротнае пакаранне. І гэта не было пустой пагрозай. Адпраўлялі на той свет і не за такое. Івану Тышковічу за адмову прысягнуць па каталіцкаму звычайу сцялі галаву, папярэдне вырваўшы язык. Не цырымоніліся і з іншаземцамі. Падобны лёс спасціг у Вільні італьянца Франкуса дзі Франка ў ліпені 1611 года. За неабачліва выказання публічна погляды Ж. Кальвіна апрануты ў чырвонае кат выразаў небараку язык, затым цяжкім склюдам адсек рукі і ногі.

На роздум і зборы евангелічным выгнанцам давалася тры гады. На наступнай соймавай сесіі тэрмін скарацілі на год. Пераважная большасць арыян вымушана перайшла ў каталіцтва, бо зняцца з наседжанага дзядамі і бацькамі месца нялёгка — і матэрыяльна і псіхалагічна. Кінуць гаспадарку, увесць прыдбаны мазольнай працай набытак і ехаць туды, дзе цябе ніхто не чакае, адважыцца не кожны. Езуіты былі тонкімі псіхолагамі і разлічвалі забіць адразу двух зайцаў: разagnaць ерэтыкаў-арыян і павялічыць колькасць вернікаў. Чаго і дамагліся. Да адказнасці за дысідэнтства прыцягваліся і магнаты. Справай Багуслава Радзівіла займаўся Галоўны трыбунал, найвышэйшы суд Вялікага княства Літоўскага. Уся віна нашчадка слыннага роду заключалася ў тым, што ў яго

маёнтку Заблудава на Гародзеншчыне знаходзілі гасцінны прытулак аднаверцы-пратэстанты.

Упэўненасць у сваёй моцы, патуранне ўрадавых колаў Рэчы Паспалітай, а таксама беспрынцыповасць, спрадвечна закладзеная ў формулу «Мэта апраўдвае сродкі», падштурхнулі езуітаў да амаральных і злачынных форм барацьбы з іншаверцамі. У XVII стагоддзі па ўсёй Беларусі пракацілася навальнічная хваля інспіраванага беларускімі выкармкамі Лаёлавай браціі тэразму. Крывавыя сцэны, як піша ў сваім гістарычна-этнаграфічным нарысе «Мінск» Ул. Сыракомля, «не былі ў тых часы навіною». Бясчынствавала пераважна моладзь — навучэнцы езуіцкіх навучальных устаноў. Завадатары, як правіла, заставаліся ў цяні, але чыя рука іх накіроўвала, пісаў Ул. Сыракомля, «няцяжка было здагадацца».

Страшэнны пагром перажылі 2 ліпеня 1611 года пратэстанты Трокаў. Падбухтораныя сваімі прафесарамі студэнты абрабавалі дамы дысідэнтаў, разнеслі ўшчэнт кальвінісцкую кірху, спалілі школу і бібліятэку, білі пастараў. Аднаго забілі насмерць. У 1662 годзе езуіцкія выхаванцы аналагічнае пабоішча ўчынілі ў Наваградку. Спалілі рэфармацкі збор у Вільні, у Менску — капліцу кальвіністаў і дом пастара. А калі выведзеныя з цярпення мясцовыя ўлады пакаралі аднаго шкаляра, узбунтавалася ўся школа. Езуіцкія гадаванцы асадзілі дом суддзі Быкоўскага і тры дні трымалі горад у страху стралянінай і біццём вокнаў. Выхаванцы гародзенскіх езуітаў напалі на турму, разагналі ахову і за дзень да пакарання вызвалілі прыгаворанага да смерці камісара каралеўскай эканоміі. Справа дайшла да павятовага сейміка, гародзенская шляхта з абурэннем абмяркоўвала бясчынствы адурманеных шкаляроў. У прынятай наўздзіў аднагалосна ўхвале адзначалася патуранне абуральным выхадкам шкаляроў іхніх выкладчыкаў. Менавіта таму, прыйшла да высновы шляхта, вучні «абражаюць людзей лаянкай і фізічна, некаторых збілі да смерці». А галоўнае, з горыччу скардзілася мясцовае васпанства, «немагчыма дайсці да справядлівасці».

У сярэдзіне XVII стагоддзя яшчэ адна бяда навалілася на пратэстантаў усіх накірункаў — пачалася адна

з найбольш трагічных у гісторыі беларускага народа вайна 1654—1667 гадоў. Войска «падспуднага маскоўца» літаральна здратавала ўвесь край. Па загаду цара Аляксея Міхайлавіча «полских и литовских людей побивать сколько милосердный Бог помощи подаст» кроў лілася ручаямі, але найбольш тых, «хто не належаў да Грэцкай Рэлігіі, іх забівалі самым ганебным чынам без ніякага разбору».

Невымоўнай распаччу напоўнены старонкі выдадзенай у Лондане ў 1661 годзе брашуры Я. Краінскага «Рэляцыя пра гаротны стан Царквы Хрыстовай, што вызнае Пратэстанцкую Рэлігію ў Вялікім княстве Літоўскім, пададзеная да ведама спагадлівых хрысціянаў». Даючы агульную характарыстыку вайне, аўтар падкрэслівае: «Ніколі дагэтуль не чынілася ў гэтых краях большага тыранства... немагчыма аплакаць, а тым больш выказаць, што перацярпела наша Родная Краіна, Царква і кожны яе вернік». Прыводзіцца мноства канкрэтных фактаў, што вайна вялася праціўнікам нават для тых часоў падзікунску і ўяўляла суцэльную разню. Захавалася мноства дакументаў, якія пацвярджаюць расказанае аўтарам брашуры. Прывядзём толькі некалькі фактаў: «Са многіх жыўцом спусцілі скуру. Іншым паабціналі рукі і ногі, некаторым жыўцом выпусцілі кішкі... Вочы выбівалі, а павешаных не злічыць. І было вялікаю ласкаю, калі каго мячом сціналі або адсылалі ў вечнае рабства да турка. Няшчасныя бацькі і мужы мусілі глядзець, як гвалцяць іхніх жонак і дачок». Недарма той час увайшоў у гісторыю падёмкай і жудаснай назвай «пато́п», які паглынуў больш паловы насельніцтва Беларусі. Было 2,9, засталася 1,4 мільёна чалавек.

Не было спакою і яўрэям. Нямала пралілі «ягняты божыя», як сведчаць архіўныя матэрыялы, крыві гаротных сыноў Ізраіля. У 1680 годзе шасцёра вучняў Брэсцкай калегіі да смерці збілі кіямі Якуба Нахімовіча ў яго ж собскай хаце, заадно знявечылі і трох яго знаёмых, што на сваё няшчасце завіталі па нейкай справе да гаспадара. Завяршылі напад езуіцкія бамбізы рабаўніцтвам, прыхапіўшы цэлы клунак найбольш каштоўных рэчаў. У свой час яшчэ Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка не мог саўладаць са «свавольнікамі» і для

папярэджання непажаданных эксцэсаў загадаў нясвіжскім яўрэям замыкаць сваю вуліцу нанач і на ўсе тры дні Вялікадня. Езуіты гэтак красамоўна распісвалі пакуты ўкрыжаванага Збавіцеля, што вернікі, асабліва моладзь, літаральна шалелі. Дастаткова было аднаго наўмысна сказанага слова, нават празрыстага намёка ці жэста, каб раз'юшаны натоўп кінуўся, як пісаў Ул. Сыракомля, «помсціць нашчадкам ганіцеляў Ісуса Хрыста». Становішча было нагэтулькі трывожным і непрадказальным, што пратэстанты «вымушаны былі ўзбройвацца, ідучы на маленне». Набажэнствы адпраўлялі, ухіляючыся ад непажаданных інцыдэнтаў, у прыватных дамах. Сёння ў адным, заўтра ў іншым. Евангелічная царква апынулася па сутнасці на паўлегальным становішчы. Дзеля аб'ектыўнасці неабходна адзначыць, што езуіты не заўсёды і не ўсюды адчувалі сябе ўтульна. Магілёўскі прэфект Яружэўскі, напрыклад, паяўляўся на людзях з узброеным ахоўнікам, «а той нават, калі маліўся, мушкет ставіў каля дзвярэй, а кроціцу трымаў у кішэні».

Для абмежавання ўплыву пратэстанцтва пад выглядам барацьбы з распаўсюджваннем пасквіляў і заклікаў да бунту выхаванец езуітаў Жыгімонт III Ваза выдае 7 мая 1610 года грамату аб забароне продажу і куплі палемічнай літаратуры на беларускай мове «пад пагрозай штрафу 5000 злотых у карысць скарбу». Рымская курыя не надта спадзявалася на ўведзены ў 1559 годзе «Індэкс забароненых кніжак». У інструкцыі папскаму нунцыю ў Рэчы Паспалітай біскупу дзі Нолю канстатуецца: «У краіне, дзе падтрымліваюцца кантакты з ерэтыкамі, немагчыма зусім забараніць шкодныя кнігі». Ватыкан, як бачым, трымаў руку на пульсе жыцця і сачыў за развіццём падзей у Кароне і Вялікім княстве. Рым не цешыўся ілюзіямі, а зыходзіў з рэальных абставін і даваў канкрэтныя парады правадніку сваёй палітыкі на далёкім Усходзе: «Трэба хаця б старацца, каб такія (кніжкі) не друкаваліся або не прывозіліся з іншых краін, а калі ўпотаі трапляюць, каб не прадаваліся пад пагрозай цяжкіх пакаранняў, прадугледжаных каралём для гандляроў кніг». Далей рэкамендуецца актывізаваць работу біскупаў у гэтым напрамку, у

прыватнасці, каб больш старанна сачылі за індэксам і перыядычным правядзеннем рэвізій у кнігарнях.

Нунцый націснуў на панажы і механізм клерыкальнага ўціску паскорыў абароты. Не паспеў Самуэль Балестрашыцкі выдаць перакладзеную ім кніжку евангелічнага зместу, як апынуўся ў трыбунале, а затым, заплаціўшы штраф,— у змрочных сутарэннях люблінскай вязніцы. А кніжку спасціг лёс шматлікіх аналагічных выданняў — яе пад злавесны гул касцельных званоў і прыглушаны гоман натоўпу спалілі на рыначнай плошчы.

Не забывалі езуіты і аб схізматах. Ды і як было забыць, калі тая ж інструкцыя павучала быць абачлівымі з праваслаўнымі, бо адносіны з імі з'яўляюцца «справай важнай, цяжкай і небяспечнай». Нунцыю прадпісвалася наладзіць сыск за схізматамі і ерэтыкамі: «мець дакладныя звесткі пра ўсё, што там (у асяроддзі іншаверцаў) магло адбыцца... каб маглі папярэдзіць біскупаў і караля і разам з імі знаходзіць дзейснае лякарства». І яно знайшлося, як толькі выжылі з сойму апошняга «пана схізмата» (так названы ў інструкцыі беларускія паслы праваслаўнага веравызнання). Паперадзе штурмавой калоны, як заўсёды, ішлі езуіты і, як заўсёды, пад прыкрыццём «студэнтаў-свавольнікаў». Яны ўрываўся ў храмы ў час багаслужбы, абражалі святароў і вернікаў, білі вокны, збівалі манахаў, усяляк як толькі маглі здэкаваліся з праваслаўных.

Правакацыі адбываліся амаль безупынна ў маштабе ўсяго Вялікага княства Літоўскага, нават у сталіцы, на вачах урада. У 1655 годзе нацкаваны езуітамі натоўп «Кгвалт праве окрутный... на церковь братскую... въ Вильни учинень уразъ نهایتжший». Не шанавалі нават нябожчыкаў, да якіх спрадвеку не толькі свае, але і ворагі выказваюць пашану, здымаючы шапку пры сустрэчы з пахавальным шэсцем. Захавалася скарга з апісаннем нападу на адну такую працэсію 12 лістапада 1655 года: «А студэнты тутэйшыя езуіцкія, ахапіўшы нас з усіх бакоў і далучыўшы да сябе нямала мяшчанскай чэлядзі абодвага полу, узялі взрхал, галасамі рознай скаціны і шэльмаў вылі і бессаромным сваім казладраннем набажэнства нашае ганьбавалі, брудам, цэглаю і камянямі ў нас шпурлялі. А мешчанін адзін... на кані ўварваўся і іераманаха,

што з крыжом ішоў, бізуном няшчадна лупцаваў... Якое паскудства рабілі тыя студэнты, не толькі пяром апісаць, але і языком вымавіць цяжка».

Звычайна езуіты разводзілі рукамі і з крывадушным спачуваннем спасылаліся на свавольства моладзі, маўляў, маладосць — буйнасць, а буйнасць — дурасць. Гэткай жа тактыкі прытрымліваліся і касцельныя іерархі. Цяпер жа яны трымаліся з абуральнай пагардлівасцю. Нават не прыхоўваючы для прыліку нахабную здэклівасць і абразлівы тон, віленскі біскуп, да якога трапіла скарга, адказаў: «А вы ў далейшым сваіх нябожчыкаў хавайце ноччу і без усялякіх царкоўных цырымоній».

Яшчэ ў пачатку XVII стагоддзя магилёўскія праваслаўныя скардзіліся, што езуіты чыняць здзек над добрапрыстойнымі гараджанамі і хочуць забраць у іх галоўную магилёўскую царкву Уселітасцівага Спаса, вядуць справу да таго, каб «у Магилёве епіскапіі і начальству быць іхняму, езуіцкаму; кафедры ж беларускай надалей у Магилёве не быць».

Ніякай управы на езуітаў не было. Нягледзячы на шматлікія скаргі і пратэсты, у тым ліку і ўзброеныя выступленні, баявой кагорце рымскай курыі ўсё сыходзіла з рук. Праўда, дзеля прыліку з Рыму надыходзілі фармальна даволі пагрозлівыя папярэджванні, накіраваныя: «строга забараніць усім езуітам і вучням... непакоіць праваслаўных недарэчнымі выхадкамі». Гэтак жа паблажліва рэагаваў на бясчынства езуітаў і кароль, які, між іншым, на ўрачыстым каранацыйным сойме прыносіў прысягу захоўваць у непарушнасці ўсе нормы дзеючага права і падтрымоўваць парадак у дзяржаве. Кароль Ян Казімір, напрыклад, пасля наваградскіх падзей 1662 года ўсяго толькі наказаў езуітам пільна сачыць за сваімі выхаванцамі. Рыхтык, як у Крылова: «А Васька слушае да ест». А езуіцкія каты з воўчым апетытам спрытна каўталі ўсё запар — і чужыя душы, і чужую маёмасць. Ушчуванні на іх дзейнічалі, як на нябожчыка прыпаркі, бо гэта былі мыльныя бурбалкі для адцягнення ўвагі і заспакаення грамадскай думкі. Акты планамернага тэрарызму супраць праваслаўя працягваліся і ў XVIII стагоддзі. У 1722 годзе аршанскія гадаванцы езуітаў учынілі напад і падпалілі жаночы манастыр у Куцянаве, у 1761 годзе —

напалі на падворак магілёўскага епіскапа і вядомага філосафа Каніскага. Уратаваўся ён ад узброеных ручніцамі «свавольнікаў» у сутарэннях свайго дома, дзе быў прадбачліва абсталяваны схоў.

Час ад часу ў Еўропе раздаваліся галасы абурэння, але абураліся галоўным чынам пратэстанты, абараняючы сваіх аднаверцаў. За праваслаўных заступіўся, мабыць, толькі адзін Вальтэр. Ён знутры спазнаў закулісную сутнасць «Таварыства Ісуса», калі юнаком вучыўся ў езуіцкай вучальні. Вядомы ва ўсім тагачасным цывілізаваным свеце энцыклапедыст высцебаў з уласцівым яму сарказмам езуітаў у сваёй працы «Вопыт гістарычных і крытычных нязгод цэркваў у Польшчы...». Аўтар раскрывае адмоўную ролю «баявой кагорты» рымскай курыі на канкрэтным матэрыяле, у тым ліку і на беларускім. З працы Вальтэра, напрыклад, тагачасныя чытачы даведаліся пра тое, як езуіты ў 1765 годзе палкамі заганялі ў касцёл жыхароў Мсціслава.

Усе спробы спыніць ці хаця б абмежаваць бязмежны разгул езуіцкага бясчынства разбіваліся ўшчэнт аб патуранне і адкрытую падтрымку прыхільнікаў чорнага папы ўрадавымі коламі Рэчы Паспалітай, найперш саміх каралёў. Што толькі ні рабілі праваслаўныя і пратэстанты — усё дарэмна. Ні выступленні ў сойме, ні звароты да караля такіх уплывовых асоб, як князі Януш і Крыштоф Радзівілы, князь Крыштоф Збаражскі, ні апеляцыі да закону і да судовых органаў не здолелі абараніць «дысідэнтаў» і «схізматаў» ад здзекаў і сумятні. Усе каралі, пачынаючы ад Сцяпана Батуры, амаль што дэманстратыўна не выконвалі прысягу аберагаць свабоду веравызнання і яе вернікаў, а ў судзейскіх крэслах ужо даўно сядзелі выхаванцы езуітаў.

Зусім інакшая рэакцыя была, калі выведзеныя з цярпення абражаныя давалі адпор сваім крыўдзіцелям. Два шляхціцы, Антоны Каравіцкі і Ганецкі, перанялі на дарозе езуіцкага служку Мачульскага і пачалі яго біць, той вырваўся і схаваўся за агароджай калегіі, але яго дагналі і дабавілі столькі, «што нават зламалі шаблю». Сваёй жорсткасцю і неадпаведнасцю характару і цяжару злачынства вырак пераўзыходзіў тагачасную кару за забойства. «Суд праўдзівы і ласкавы» імкнуўся

А. Бартэльс. Казанне. 1844 г.

не да трыумфу законнасці, а да запалохвання ерэтыкоў, таму і паставілі ў віну шляхцюкам усё, што можна было выціснуць з гэтай гісторыі. Іх абвінавацілі ў нападзе на калегію, у абразе касцельнага права, ну, і, зразумела, у лупцоўцы Мачульскага. Адмералі ім, як гаворыцца, на ўсю катушку. Абодвух прыгаварылі да выплаты вялікага штрафу, турэмнага зняволення з наступнай баніцыяй (выгнаннем) і грамадскім зняслаўленнем, а таксама да спагнання значнай сумы грошай за шкоду і судовыя выдаткі. А вось, калі «ў сяле Ёзера Магілёўскага павета падбухтораныя езуітамі віленскія камісары старажытную багабойную царкву Пётры і Паўлы з вялікім зневажэннем спустошылі і прыхаджан той царквы, якую яны баранілі, шмат каго білі нясцерпна і, залезшы на царкву, крыж спіхнулі нагамі, а нарэшце ўсю царкву па бярвяну разабралі», ніводзін волас ні ў каго з галавы не зваліўся.

Езуіты добра ведалі сілу слова і дасканалы карысталіся ім. Яны пераўзышлі ў краі ўсіх ва ўплыве на грамадскую думку. Сваю дзейнасць «Таварыства Ісуса» не

абмяжоўвала сценамі касцёлаў і калегіумаў, яго сябры, не чакаючы запрашэння, усялякімі спосабамі завязвалі кантакты з прыхільнікамі іншых веравызнанняў з мэтай схіліць у каталіцтва ці хоць бы для таго, каб закінуць у душу сумненне. Езуіта можна было ўбачыць у карчме, на кірмашы, у шпіталі, турме, у прытуках нямоглых старых, ля ложка хворага, у курнай хаце селяніна і палацы магната. Вялікую работу праводзілі яны з жанчынамі, ведаючы, што маці перадаць свае думкі дзіцяці.

Аднак адной толькі актыўнасцю наўрад ці дамагліся б езуіты поспеху. Клеўрэты Лаёлы здолелі заручыцца падтрымкай урадавых колаў, а галоўнае, саміх каралёў, якія адначасова былі вялікімі князямі Вялікага княства Літоўскага. Прасачыліся езуіты і ў асяроддзе пратэстанцкай арыстакратыі і падступна, без надакучлівага дыдактызму і маральнай прынука пачалі, як тады гаварылі праваслаўныя іерархі, спакушаць магнатаў і шляхту ў каталіцтва. І не без поспеху. А тут якраз сярод антытрынітарыяў пачалі пашырацца радыкальна-сацыяльныя ідэі. Прапаведуецца «агульнасць маёмасці, непавага да ўладаў, судаў і станаў». Адкрыта дыскутуецца пытанне: «Ці могуць прысутнічаць на божай вячэры тыя, хто не адпускае на волю сваіх прыгонных?». На сінодзе беларускіх антытрынітарыяў у Іўі многія з адабрэннем сустрэлі прапанову ліквідаваць прыгонніцтва і інстытут халопства. У якасці аксіёмы быў прыняты тэзіс, што шчыры хрысціянін не мае маральнага права валодаць прыгоннымі і нявольнай чэлядзю. Падобны накірунак у пратэстанцтве закранаў кроўныя інтарэсы шляхты, выклікаў трывожную насцярожанасць і вострую боязь страты свайго матэрыяльнага дабрабыту і прывілеяванага становішча. А тут яшчэ да ўсяго пачалося планамернае выжыванне іншавярцаў з кіруючых і прыбытковых пасадак. Пратэстанты і праваслаўныя трактаваліся як людзі другога гатунку. І пабеглі яснавельможныя гуртам ва ўлонне «адзіна правільнай хрысціянскай рэлігіі», за якую выдавалася спецыфічная польская мадэль каталіцтва з яе атаясамленнем веры з этнічнай прыналежнасцю.

Распаўсюджванне каталіцтва не выклікала б ніякай адмоўнай рэакцыі, каб усе канфесіі развіваліся мірна

і кожны мог выбіраць веру свабодна. Але езуіты ўнеслі ў рэлігійнае жыццё Вялікага княства Літоўскага варожасць і дыскрымінацыю насельніцтва іншых веравызнанняў, што, як слушна адзначыў вядомы гісторык дзяржавы і права Я. Юхо, «у канчатковым выніку падрывала жыццёвыя сілы дзяржавы, вяло да ліквідацыі яе палітычнай самастойнасці». Падрыўная палітыка езуіцкага ордэна «асабліва праявілася ў яго імкненні апалячыць усё насельніцтва Вялікага княства, ліквідаваць нацыянальныя культуры яго народаў, пазбавіць іх нацыянальнай самасвядомасці». Акаталічванне на Беларусі праводзілася прымусова. Людзей, як сведчаць шматлікія тагачасныя дакументы, заганялі ў касцёл палкамі, на Гародзеншчыне ксяндзы хрысцілі сялян пад аховай прывезеных з карэннай Польшчы ўзброеных жаўнераў.

Шэрагі рэфармістаў пахіснуліся і пачалі катастрафічна радзець. Віленскі сінод у 1612 годзе адзначыў змянішэнне многіх абшчын з прычыны таго, што іх пакідаюць браты шляхецкага стану. Услед за сынамі Мікалая Радзівіла Чорнага пайшлі Юрый Алелькавіч Слуцкі, Леў Сапега, Іван Глябовіч, Тышкевічы і іншая радавітая шляхта. Здавалася б, нічога асаблівага не адбылося: змянілі людзі веру — ну, і што? Праваслаўе, каталіцтва, уніяцтва і ўсе напрамкі пратэстанцтва — хрысціянскія канфесіі, усе яны грунтуюцца на адной і той жа аснове — вучэнні аб выратавальнай ахвяры Ісуса Хрыста. Адрозненні паміж імі ўзніклі нашмат пазней самога хрысціянства і не закраналі яго сутнасці. Падзел некалі адзінага хрысціянства на заходнюю (каталіцкую) і ўсходнюю (праваслаўную) цэрквы канчаткова адбыўся ў 1054 годзе. У значнай меры раскол выкліканы амбіцыямі канстанцінопальскіх і рымскіх іерархаў, іх імкненнем да вяршэнства над усім хрысціянствам у свеце. Што адбілася нават у самым слове «каталіцтва», якое паходзіць ад грэчаскай лексемы «каталікос» — усеагульны, сусветны, усяленскі.

Ды і адрозненні паміж абедзвюма царквамі не на гэтулькі істотныя, каб ламаць коп'і і даводзіць супрацьстаянне да крыві. У дагматыцы, напрыклад, католікі, як і праваслаўныя, прызнаюць тройцу, але лічаць, што святы дух зыходзіць не толькі ад Бога-бацькі, але і ад Бога-сына.

Каталіцкая царква прызнае догмат вяршэнства і непарэшнасць папы рымскага. Ёсць і чыста знешнія абрадавыя разыходжанні, але пра іх не варта нават гаварыць.

Ваяўнічае распаўсюджванне каталіцтва на Беларусі было формою царкоўнага касмапалітызму і выкарыстоўвалася польскімі феодаламі і каталіцкім клірам у якасці палітычнага сродку паланізацыі краю. Ілжывае сцвярджэнне «Кожны католік — паляк» падавалася як бясспрэчная ісціна апошняй інстанцыі. Абсурднасць гэтага так званага пастулата відавочная. Калі зыходзіць з яго, дык усе жыхары Іспаніі з'яўляюцца палякамі. Але яны чамусьці, мабыць па невуцтву свайму, лічаць сябе іспанцамі.

Між іншым, гэты аргумент даволі актыўна выкарыстоўваецца і сёння. Жыхар Гародні Г. Марціросаў гаворыць: «Ніводная больш чым са ста нацыянальных каталіцкіх цэркваў не блытала нацыянальную і рэлігійную прыналежнасць. Польская каталіцкая царква — выключэнне. Формула «Католік — значыць паляк» была і застаецца вызначальнай». Каталіцкая мадэль клерыкальна-польскай экспансіі працягваецца і сёння, больш таго, апошнім часам яна актывізавалася, амаль адкрыта рэанімуецца антыгістарычны міф пра «спрадвечную польскасць» «усходніх крэсаў». З маўклівай згоды беларускага ўрада касцёлы Беларусі абселяюць ксяндзы з карэннай Польшчы, што яшчэ перад першай сусветнай вайной асуджаў Ю. Пілсудскі ў артыкуле «Аб польскім імперыялізме». У той час ён адмоўна ставіўся да паланізацыі беларусаў і летувісаў, якую праводзіла польская каталіцкая іерархія, прызначаючы па «парафіі ксяндзоў-палякаў, а не ліцвінаў».

Да чаго прывяла тагачасная палітыка, агульнавядома. Аднак польскі каталіцкі клір, у асяроддзі якога дагэтуль існуюць «заалагічныя ксенафобія і рэваншысцкія настроі ў дачыненні да «ўсходніх крэсаў», да свербу ў пятах мрояць пра новага генерала Л. Жалігоўскага, а некаторыя, найбольш гарачыя галовы, усё яшчэ трызняць аб узнаўленні Рэчы Паспалітай у межах 1772 года. Свядомасць насельніцтва каталіцкага веравызнання свядома атручваецца ілжывай настальгіяй аб Вялікай Польшчы з усходняй граніцай каля Смаленска. Кожны больш-менш

дасведчаны гісторык ведае, што такой Польшчы ніколі не існавала. А этнічна беларускія землі ні юрыдычна, ні фактычна ніколі не ўваходзілі ў яе межы. Карыстаючыся недасведчанасцю сваёй паствы, фальсіфікатары ў сутанах з езуіцкай спрытнасцю перакручваюць бясспрэчныя гістарычныя факты. Зводзяць у зман вернікаў, сцвярджаючы, што «Польшча» і «Рэч Паспалітая» — гэта назвы адной і той жа дзяржавы. Такая быццам бы неістотная і на першы погляд незаўважная слоўная эквілібрыстыка не толькі скажае сапраўдны стан рэчаў і імплантуе ў падсвядомасць людзей патэнцыяльна небяспечныя ўяўленні, але і выкрывае беспардонную ману загразлых у палітыцы наезных клерыкаў.

Паняцці «Рэч Паспалітая» і «Польшча» ніколі не лічыліся ідэнтычнымі. Наадварот, як сведчаць арыгінальныя гістарычныя дакументы, нашы продкі не былі такімі іх. Калі гаворка ішла пра этнічныя землі Польшчы, яе пісьмова і вусна называлі «Каронай», а Вялікае княства Літоўскае — «Княствам». Разам жа яны, як «роўны з роўным і вольны з вольным», складалі ўтвораную на Люблінскім сойме 1569 года саюзную дзяржаву Рэч Паспалітую, што часам звалася «рэччу паспалітай двух народаў». Яна была заснавана не на падпарадкаванні адной краінай другой, а на персанальнай уніі, таму польскі гісторык С. Кучынскі трапна характарызаваў сумесна абранага караля «манархам дзвюх дзяржаў». Вялікае княства Літоўскае за ўвесь час знаходжання ў люблінскім вайскова-палітычным хаўрусе (1569—1791) ніколі не страчвала свайго незалежнага статусу, мела сваё войска, фінансы, свае законы, свой урад, свой герб, самастойна вяло знешнюю палітыку.

Ужо тады польскія магнаты і каталіцкія іерархі скваліліся на беларускія землі і ўсялякімі спосабамі імкнуліся паступова ліквідаваць Вялікае княства Літоўскае, дзеля чаго дамагаліся уніфікаваць велікакняжацкае і польскае судаводства, заканадаўства і стварыць агульны ўрад, адмяніць правядзенне асобных соймаў і традыцыйнае абранне вялікага князя. Але каланізацыйным планам падспуднай саюзніцай не суджана было збыцця. Урад Вялікага княства Літоўскага правёў шэраг мерапрыемстваў па ўмацаванню і абаро-

не свайго суверэнітэту. Адмысловымі прывілеямі ад 8 ліпеня 1576 года была пацверджана поўная незалежнасць і ануляваны ўсе двухсэнсавыя палажэнні «Акта аб уніі», якія ў той ці іншай ступені прыніжалі дзяржаўную годнасць. Створаная на дзяржаўным узроўні камісія ўдакладніла межы паміж Княствам і Каронай, устанавіла памежныя капцы, павялічыла колькасць мытнаў. Уключаны ў трэці раздзел Статута 12-ы артыкул забараняў «іншаземцам і заграчнікам, а таксама суседзям таго паньства» (Вялікага княства.— С. Ц.) набываць зямлю і займаць якія-небудзь свецкія і царкоўныя пасады ва ўсіх урадах. Дарэчы, з 18 венцаносцаў Рэчы Паспалітай двух народаў было ўсяго два палякі, ды і тыя агулам сядзелі на прастоле толькі 22 гады. За шматвяковы перыяд ад Крэўскай уніі (1385) да страты Польшчай дзяржаўнасці (1795) каралеўская карона вянчала галовы 8 ліцвінаў, 3 шведаў, 2 немцаў, француза, венгра і русіна.

Ды і Польшчу, а заадно і Вялікае княства Літоўскае, прадзымухалі польскія феадалы. Ніхто іншы, як яны, на надзвычайным варшаўскім сойме 1773 года ўхвалілі вынікі першага падзелу Рэчы Паспалітай і з халуйскай угодлівасцю прызналі гвалтоўны захоп Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй 119 000 кв. км польскай і 92 000 кв. км беларускай тэрыторыі «законным» і заснаваным «на гісторыі і праве». Гэтага і дамагаліся агрэсары для юрыдычнага замацавання анексійнага набытку і апраўдання перад Еўропай учыненага імі разбою. Здрадніцкую большасць сойма ўзначальваў куплены расійцамі за 20 тысяч дукатаў каронны падскарбі Уладзіслаў Панінскі, прыгавораны пазней да баніцыі. Да канца баранілі цэласнасць і годнасць Рэчы Паспалітай двух народаў ліцвіны, паслы Вялікага княства Літоўскага: наваградскія — Т. Рэйтан і С. Корсак, менскі — С. Багушэвіч, ваўкавыскі — М. Булгарын, пінскія — Скірмунт і І. Кужанецкі, гародзенскія — К. Вольмер і Ю. Ельскі. Яны рашуча патрабавалі вываду расійскага войска з тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага.

Прэтэнзіі Польшчы на беларускія землі або іх частку не маюць, як бачым, ні гістарычнага, ні юрыдычнага, ні, тым больш, этнічнага абгрунтавання. Аднак польскія каталіцкія іерархі, якія вызначаюць настрой паднача-

ленага ім кліру, па-ранейшаму працягваюць мусіраваць тэзіс аб уяўнай польскасці «ўсходніх крэсаў». Па сутнасці вядзецца тайная этнічная вайна супраць беларусаў і ў якасці зброі выкарыстоўваецца каталіцызм і заснаваная на фальсіфікацыі гісторыі беспардонная мана. Мэта духоўнай экспансіі сфармулявана даўно. Вось як яна бачылася санацыйнаму дзярчу, а ў вайну — прэзідэнту польскага эміграцыйнага ўрада ў Лондане пану Уладзіславу Рачкевічу: «Рэальнай найтрывай і адзінай апорай польскай дзяржавы на ўсходніх землях з'яўляецца нацыянальная спрадвечная (! — С. Ц.) польская стыхія. Першай задачай нашай палітыкі на ўсходніх землях ёсць умацаванне гэтай стыхіі ды грунтаванне на ёй усяе палітычнае лініі адносна нацыянальных меншасцей». Адным махам пярэ карэннае насельніцтва стала меншасцю.

У якім кірунку праводзілася гэтая лінія, яскрава пра-дэманстравалі ў Заходняй Беларусі акаўцы, выконваючы загады таго ж пана прэзідэнта. На іх сумленні кроў сотняў замардаваных свядомых беларускіх інтэлігентаў, найбольш настаўнікаў. Тую ж лінію цягнуць і цяпер прыхадні ў чорных сутанах. А некаторыя нагэтулькі расперазаліся, што страцілі элементарнае пачуццё меры. Законнае імкненне надаць касцёлу беларускае аблічча ігнаруецца з езуіцкай нахабнасцю. На справядлівае патрабаванне весці, згодна пастанове другога Ватыканскага сабору, душпастырскую працу на беларускай мове вернікам кінулі ў твар: «Не суньце нос не ў свае справы». Абуральны выпадак належыць не збітай з панталыку бабульцы, а ксяндзу. Польская газета «Прызмат», што выдаецца ў нас на Беларусі, аж захлябнулася ад задавальнення: «Справядліва сказаў». Выходзіць, справядлівымі былі на зборышчы акаўцаў, што адбылося ў канцы верасня 1993 года ў Гародні, і воклічы: «Забралі нашы землі, падзялілі Айчыну!»

Не садзейнічае этнічнай і канфесійнай традыцыйнай на Беларусі талерантнасці і занятая Ватыканам пазіцыя. Калі гэта не так, дык як тады разумець прызначэнне ў незалежную дзяржаву адразу трох біскупай-палякаў? Чаму рэктарам адчыненага ў Гародні інстытута тэалогіі высвечаны прафесар Люблінскага

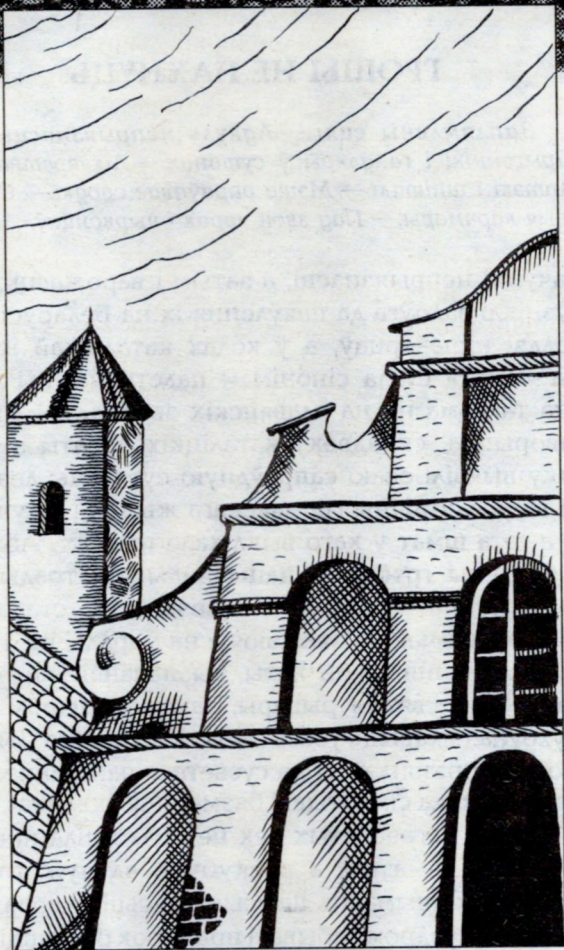
каталіцкага універсітэта Станіслаў Дзям'ян, а 17 выкладчыкамі прызначаны грамадзяне Польшчы? Няўжо Ватыкан не разумее, што такая палітыка супярэчыць асяродкавым пастулатам хрысціянства, дыскрэдытуе само каталіцтва, непазбежна вядзе да нагрувашчвання адмоўных напластаванняў у людской свядомасці і без таго абцяжаранай ілжывымі ўяўленнямі. І гэта ў той час, калі ў польскай грамадскасці, як піша вядомы публіцыст Багдан Скарадзінскі, «ніхто з людзей цвярозага розуму ў Польшчы не рыхтуецца, нават у думках, да новых наступаў і бітваў, да навязвання чагосьці рэлігійнага, культуры ці палітыкі». Дыяметральна змянілі свае погляды і палякі дыяспары. Найстарэйшая ў Амерыцы польская газета «Гвезда Полярна» піша, што ў міжваенны час у адносінах да беларусаў вялася «непрадуманая, поўная кардынальных памылак палітыка». Газета канстатуе: «Толькі сёння, калі мы пачалі гаварыць сабе ў вочы праўду, калі аб тагачасных метадах «спольшчвання» мы ведаем больш, пачынаем разумець і другі бок, трэба мець надзею — выснуем сабе з гэтага разумную навуку на будучае». Гэтай жа думкі прытрымліваецца і польскі часопіс «Культура», што выдаецца ў Францыі: «Кіраўнікі Касцёлу, якія адказваюць за «экспансію ксяндзоў» на Беларусь, няшмат зразумелі з апошніх 400 гадоў польскай гісторыі. Альбо наадварот: ведаюць яе дасканала, а робяць па-свойму, не зважаючы на інтарэсы 40-мільённай Польшчы і 11-мільённай Беларусі».

Іерархі польскага кліру на чале з прымасам па-ранейшаму выклікаюць «духаў мінулага», а дух гэты патыхае антыбеларускай палітыкай, безгаловай усходняй палітыкай I і II Рэчы Паспалітай, як слухна ацэньвае яе «Культура».

Не ўпершыню касцёл польскі не лічыцца з гісторыяй і польскім народам, які жадае жыць у міры са сваімі ўсходнімі суседзямі.

IHS

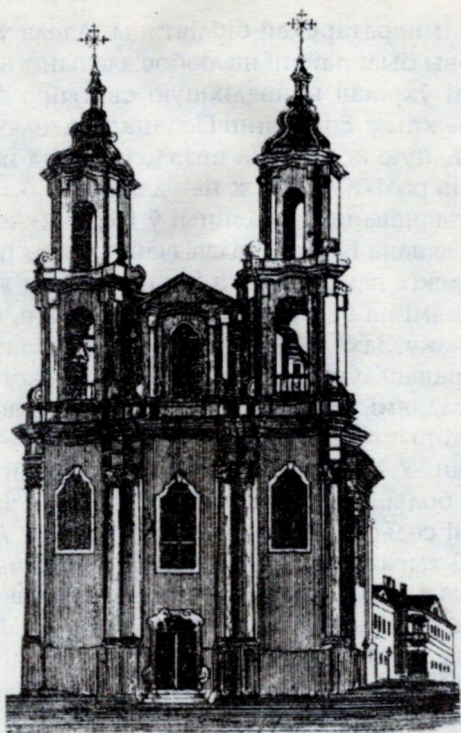

ГРОШЫ НЕ ПАХНУЦЬ

*Заплямлены сцяг.— Адуль непрыязнасць?—
Прыгоннікі і гангляры ў сутанах.— Ліхварства.—
Аптэкі і шпіталі.— Мэта апраўдвае сродкі.— Свя-
тыя карчмары.— Паг звон чарак і чырвонцаў.*

Пачуцці непрыязнасці, а затым і варожасці да езуітаў узніклі задоўга да паяўлення іх на Беларусі. І не ў асяроддзі іншаверцаў, а ў колах каталіцкай іерархіі. Слова «езуіт» стала сінонімам падступнасці і крывадушша таксама не на славянскіх землях, а ў краінах, як гаворыцца, спрадвеку каталіцкіх. Езуіты з самага пачатку выявілі сваю сапраўдную сутнасць: лезлі сляпіцай ва ўсе сітавіны грамадскага жыцця і ў душы людзей, а гэта шмат у каго выклікала пратэст. Абурала і тое, што яны грэбавалі нацыянальнымі традыцыямі, бесцырымонна тапталі асвечаныя стагоддзямі дзядоўскія звычаі, не зважаючы на мараль, ішлі на ўсё дзеля дасягнення сваёй мэты, вызначанай яшчэ самім Лаёлам: «Мы, святыя рыцары, закліканы самім Богам, каб духоўна пакарыць увесь свет». Не першыя і, мабыць, не апошнія прэтэндэнты на сусветнае панаванне...

Не выклікала сімпатыю і бязмерная сквапнасць езуітаў. Міма іх заграбастых рук не праходзіла нішто цэлым — хоць шматок, а адскубуць ад чужога. Калі надаралася магчымасць штосьці дзесьці ўварваць, божыя ягняты суздром забывалі пра зарок беднасці. Сваю цнатлівасць і імідж бясрэбранакаў езуіты страцілі ў першыя ж дні свайго афіцыйнага існавання, калі не

Езуіцкі касцёл. Полацк. XVIII ст.

міргнуўшы вокам пракаўтнулі амаль што казачнае багацце рымскага двараніна Піетры Кадачы.

На Беларусі езуіты гэтак рупліва спаўнялі дэклараваныя статутам зарок беднасці, што неўзабаве сталі буйнымі феодаламі, жорсткімі прыгоннікамі, уласнікамі шматлікіх прамысловых прадпрыемстваў і гандлёвых устаноў. Не грэбавалі і тым, што з палымянай ваяўнічасцю асуджаў Ісус Хрыстос — гандлем спіртнымі напоямі і ліхварствам.

Не заўсёды святыя браты былі ў згодзе з крымінальным кодэксам і элементарнай чалавечай прыстойнасцю. Зяновіч, напрыклад, вырабляў у сваім маёнтку на Магілёўшчыне фальшывыя грошы, Шуазэль-Гуф'е папаўся на казнакрадстве, д'Огард і Чацкі кралі рэдкія

кніжкі ў імператарскай бібліятэцы. Дзеля ўзбагачэння яны гатовы былі пайсці на любое злачынства. Святошы планавалі ўкрасці найвялікшую святыню беларускага народа — крыж Ефрасінні Полацкай, дзеля чаго зрабілі яго дакладную копію. Па незалежных ад іх прычынах падмяніць рэліквію ўсё ж не ўдалося.

Пры заснаванні рэзідэнцыі ў Полацку езуіты атрымалі ад Сцяпана Батуры надзвычай шчодры падарунак — 737 гарадскіх пляцоў, 320 з іх яны адразу жа абмянялі з палачанамі на востраў і слабаду Экімань на супрацьлеглым баку Заходняй Дзвіны. Да іх перайшла зямля васьмі праваслаўных цэркваў і сямі манастыроў з ляснымі ўтоддзямі, сенакосамі і нават бабровымі гонамі. На тэрыторыі гэтых уладанняў жыло 16 тысяч прыгонных сялян. У XVIII стагоддзі езуіцкі ордэн валодаў на Беларусі больш чым паўмільёнам дзесяцін ворнай зямлі і рознымі сельскагаспадарчымі ўтоддзямі. Ад цямна да цямна 50 тысяч прыгонных сялян — мужчын, жанок і дзяцей надрывалі жылы на новых, больш сквапных і жорсткіх гаспадароў. Адною толькі Слуцкай калегіі, як занатавана ў інвентару, належала 10 фальваркаў і 737 дымоў, або, калі зыходзіць з 7 душ на сялянскі дым, больш за 5 тысяч чалавек.

З усіх каталіцкіх ордэнаў самым буйным зямельным уласнікам было «Таварыства Ісуса». У 1653 годзе на Беларусі ім належала 2779 дымоў, у тым ліку ў Гародзенскім павеце — 83, у Полацкім ваяводстве — 2075, у Наваградскім — 379, у Аршанскім павеце — 220 і Рэчыцкім — 22 дымы. Праз стагоддзе зямельныя ўладанні езуітаў павялічыліся ў некалькі разоў.

Усяго на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ва ўласнасці ордэна знаходзілася ў пачатку 1770 года больш за 12 тысяч валок (больш за чвэрць мільёна гектараў) зямлі, лесу — больш за 11 тысяч валок, нажыты ліхварствам капітал пераважыў мільён рублёў срэбрам. У 1790 годзе толькі ў цэнтральнай і заходняй частках Беларусі ім належала 8869 дымоў, значна больш, чым буйным феодалам Усходняй Беларусі. У Сапегаў было, напрыклад, больш за 6200, у Агінскіх — больш за 5600, у Сіняўскіх — 4467 двароў. За карыстанне паўвалокай зямлі езуіцкія сяляне гнулі горб на «бедных і бескарыс-

лівых» ад цямна да цямна: ад 6 да 12 дзён паншчыны ў тыдзень з кожнага дыму, непрадбачаныя згоны і талокі, шарваршчына і фурманшчына, старажоўшчына...

Валоданне зямлёй, а тым больш прыгоннымі сялянамі, супярэчыла чацвёртаму пункту статута «Таварыства Ісуса», які абвяшчаў беднасць як непарушную і абавязковую духоўную каштоўнасць ордэна ў цэлым і кожнага брата ў асобнасці. Дзеля чаго кожны пры паскупленні даваў зарок. Але зманлівы бляск залатога цяльца зацяміў духоўным рыцарам вочы.

Здарылася з пункту погляду Евангелля неверагоднае: той, хто спрадвеку жыў на сваёй, богам дадзенай зямлі, шчодро палітай потам, і апрацоўваў яе з часоў дзядоў і прадзедаў, апынуўся ў няволі нячыстых на руку прыхадняў са ўсяго свету.

Божа, як такое магло здарыцца?

Прыкрываючыся на словах крывадушнымі клопатамі аб братах сваіх неразумных, езуіты няспынна гаварылі аб згубнасці багацця, маўляў, хутчэй вярблюд пралеце цераз вушка іголки, чым багаты трапіць у царства нябеснае, а самі абдзіралі сваіх духоўных дзяцей да апошняй ніткі. Багатыя і сытыя заклікалі да стрыманасці галоднага, абрабаванага — да ахвяравання, знясіленага — да ўтаймавання плоці. Кроў, пот і слёзы сялян нястрымным залатым струменьчыкам сцякалі ў бяздонныя кішэні сквапнага ордэна.

Магчыма, езуіцкім прыгонным жылося лягчэй і вальней, чым у мясцовых паноў? Усё-ткі служкі божыя, міласэрнасць і любоў да бліжніх без спыну ўхваляюць?

Але і тут словы і справы ў божых служак мала мелі агульнага. Каб пазбегнуць абвінавачвання ў скажэнні гістарычнай рэчаіснасці, звернемся да сведчання саміх жа езуітаў, да інфармацыі з першых рук. Люстратар Полацкай езуіцкай калегіі Г. Абранпольскі занатаваў у інвентары надзвычай гаротнае становішча езуіцкіх прыгонных, ахарактарызаваўшы іхняе жыццё як «крайнюю галечу». Аналагічную ацэнку знаходзім і ў інвентары Пінскай езуіцкай калегіі: «Падданыя гэтай воласці (Высоцкай. — С. Ц.) знаходзяцца ў крайняй ступені ўбоства». Ва унісон гучыць і голас езуіцкага люстратара з Брэстчыны: «падданыя дайшлі да жабрацтва»

і былі вымушаны харчавацца зямлем і рознымі карэннямі. У XVII стагоддзі ўцёкі езуіцкіх прыгонных набываюць масавы характар. Ад полацкіх езуітаў толькі ў 1651 годзе збегла 96 сем'яў з усім сваім набыткам і скацінай. Вёска Дубой Пінскай калегіі апусцела напалову.

Сяляне былі бяспраўнымі, як рабы, скаціне і той лепш жылося — яе хоць кармілі. А прыгонны і прыбытак прыносіў і сам сабе харчаванне здабываў. І кошт, як кожны тавар, меў. Таму езуіты з задавальненнем бралі ў заклад і ў арэнду прыгонных сялян. У 1694 годзе за 300 польскіх злотых нясвіжскія нашчадкі Лаёлы ўзялі ў якасці зарукі братаў Міколу, Барыса і Пятра Баярчыкаў «з іхнімі сынамі, павіннасцямі і хатамі». У 1719 годзе яны арандавалі маёнтак Бугацін «з усімі землямі, чыншамі і прыгоннымі». І з правам судзіць, караць і дараваць.

Уцёкі былі адзіным паратункам, бо іншага спосабу дамагчыся справядлівасці сяляне не мелі. Нават скардзіцца не маглі. За пададзеную правінцыялу скаргу рэктар Гародзенскай калегіі І. Сакалоўскі загадаў «дубцамі біць» жахароў вёскі Шупені Міхала Горбача, Івана Хамічонка і яшчэ некалькі залічаных у бунтаўшчыкі чалавек. Калі ж падданыя будуць зноў скардзіцца, «тады я, рэктар, павінен буду судзіць бунтаўшчыкоў, а асуджаных вешаць».

Сацыяльна-эканамічны прыгнёт дапаўняўся духоўным уціскам. Езуіты сляпіцаю лезлі ў душы людзей, з бесцырымоннай акрутнасцю чужынцаў парушалі традыцыйны лад жыцця, прымушалі выконваць каталіцкія абрады. Выдадзены тым жа рэктарам Сакалоўскім адмысловы дэкрэт загадваў: «Падданству кожную нядзелю і ў святы ў касцёле бываць». Хочаш ці не, а ідзі на прамыўку мазгоў, у адваротным выпадку спагоняць устаноўлены рэктарам штраф — фунт воску на карысць касцёла.

Значныя прыбыткі атрымоўвалі езуіты ад прамысловых прадпрыемстваў. Амаль ва ўсіх фальварках езуітаў дзейнічала тое ці іншае прадпрыемства: цагельня, смалярня, паташня, млын, рудня, бровар, саладоўня, вапнавы або чарапічны завод, тартак, фолыш і іншыя. Ілжывыя служкі Хрыста прасачыліся ва ўсе сферы рамесніцка-прамысловай дзейнасці мясцовага насельніцтва, а гэта значыць, што мелі разнастайныя крыніцы абагачэння. Багацце ордэна расло як на дражджах. У

1773 годзе грашовы капітал адной толькі Гародзенскай калегіі дасягнуў 108 950 польскіх злотых. Фантастычная па тым часе сума. Важкую частку яе складалі прыбыткі ад прамысловых прадпрыемстваў. Цагельня на дзве печы Пінскай калегіі вырабляла штогод 130 тысяч цаглін. Адна рудня, напрыклад, прыносіла 2240—2400 злотых гатоўкай.

У структуры прыбыткаў шматпрофільнай гаспадаркі езуіцкага ордэна адчувальную долю займала эксплуатацыя лясоў, вялікія масівы якіх рознымі шляхамі перайшлі ў яго ўласнасць. Полацкай калегіі належалі Экіманская, Забораўская і Казіміраўская пушчы. Але і гэтага было мала загрэбістым рукам. У 1582 годзе «баявая кагорта» дамаглася права карыстацца трацінай Дзявіцкай, Мілонскай і Ясенаўскай пушчаў. Няўтольная сквапнасць панаддівых на чужое езуітаў не ведала межаў. Яны бесцырымонна і бяскарна захоплівалі і высякалі на продаж суседскі лес. Пра што сведчаць шматлікія канфлікты і судовыя разборкі з мілонскім старостам і манахамі праваслаўнага Богаяўленскага манастыра. Лесаматэрыялы ў выглядзе карабельных мачтаў, ванчосу, клепкі, фашольцу, піпляў, калодаў, брусоў, балак, шчэглаў, чамбраў сплаўлялі па Дзвіне і вывозілі на стругах і віцінах трыма стырнікамі і сорак адным пятагонам. Рыжскія купцы Генрых Беранс, Ротгер Бекер і Крыштоф Шып прадавалі драўніну амаль ва ўсе краіны Заходняй Еўропы. Флот Англіі, тагачаснай марской уладаркі, на працягу некалькіх стагоддзяў будаваўся з беларускага лесу.

У выніку езуіцкі лес высеклі да апошняга пня. У 1772 годзе той жа люстратар Г. Абранпольскі пісаў, што ад некалі багатай будаўнічым лесам Экіманскай пушчы засталіся адны толькі прыдатныя на дровы невялічкія шматкі. Ды і тыя па кантракту з рэктарам падчысцілі полацкія купцы.

Многа лесу ляснула пры нарыхтоўцы попелу, з якога выварвалі паташ і яго гатункі — ордаш (перлаш), смальчугу, шчолачныя рэчывы, неабходныя для вырабу шкла, мыла, сукна, фарбы, фарфору, апрацоўкі скур. Да вынаходства соды паташ меў вялікі попыт і прыносіў добры прыбытак. За шыфунт паташу гданскія купцы ў

1782 годзе плацілі 100, а ордашу — ажно 180 злотых. Але і лесу на іх вытворчасць нішчылася процьма. З аднаго кубічнага метра вязу атрымоўвалася ўсяго каля 750 грамаў паташу, а з ліпы і таго менш, усяго 500 грамаў. Вывозілі езуіты на Захад і смалу-жывіцу.

Не засталіся па-за ўвагай ваяўнічага брацтва і сенажаці, асабліва прыдзвінскія і прынёманскія заліўныя лугі з мурожнымі высакаякаснымі па спажыўнасці травамі. Сена давала больш за чвэрць гадавога прыбытку, бо яно не вымагала амаль што ніякіх выдаткаў. Касілі, сушылі, стагавалі і вывозілі сена прыгонныя сяляне. Фальварак Гарніца Гародзенскай калегіі прадаў 150 вазоў сена за 600 злотых, што склала 26,5 працэнта агульнага прыбытку. Гэты ж паказчык у фальварку Каўбасіна дасягнуў 28,8 працэнта. У некаторых маёнтках Полацкай калегіі, па дадзеных Г. Абранпольскага, у 1774 годзе назіралася перавытворчасць сена на 2440 злотых.

Развіццё тагачаснай медыцыны на Беларусі абумовіла ўзнікненне даволі шырокай аптэчнай сеткі. Ствараліся аптэкі рознымі каталіцкімі кляштарамі і брацтвамі, але піянерамі былі езуіты. Менавіта ім належыць прыярытэт адкрыцця на Беларусі першых трох аптэк: у Гародні (1687), Нясвіжы (1688) і ў Пінску (1706). Затым узнікаюць аптэкі ў Слуцку, Наваградку, Мсціславе, Полацку. Цікавы лёс Гародзенскай аптэкі. У 1776 годзе яе перадалі ў адчыненую ў горадзе медыцынскую акадэмію, дзе, між іншым, былі зроблены першыя на тэрыторыі ўсходніх славян прышчэпка ад воспы і анатаміраванне трупа. У 1781 годзе аптэка трапіла ў падпарадкаванне пробашча фарнага касцёла. Працуе яна і сёння, але ўжо як аптэчны музей.

Тагачасныя аптэкі па асартыменту тавараў і віду паслуг нагадвалі сучасныя амерыканскія. У іх можна было набыць не толькі лекі і прадметы санітарна-гігіенічнага прызначэння, але і выпіць. Да ўсяго яны валодалі правам манапольнага прыгатавання некаторых алкагольных напояў, у прыватнасці розных па моцы і смаку лікёраў. Аптэкі гандлявалі таксама парфумай, кандытарскім печывам, ружовым і міндальным цукрам, вішнёвымі і лімоннымі сокамі і вадою, пудрай з пылку дзеразы і браткоў і іншымі, як цяпер гавораць, спада-

рожнымі таварамі. Лекі і інгрэдыенты да іх прыгатавання выкарыстоўвалі як мясцовага, так і імпартнага паходжання. Слуцкая аптэка, напрыклад, мела трывалыя сувязі з Кралеўцам (Кёнігсберг, цяпер Калінінград), Гданьскам, Парыжам. Аптэкі прыносілі даволі неблагі прыбытак. У 1774 годзе правізар Слуцкай калегіі К. Паўлоўскі атрымаў 100 бітых талераў чыстай выручкі.

Актыўна займаліся езуіты і зусім ганебным для божых служак заняткам — ліхварствам. Пазыка грошай пад вялікія працэнты заўсёды асуджалася хрысціянствам і нават была забаронена кананічным правам. Але ў людзей з падвойнай душой, пра якіх на Беларусі кажуць: «Наверсе явар, а ў сярэдзіне д'ябал», няма нічога святога. Ні сумлення, ні спагады, ні літасці. Не існуюць для іх і маральна-этычныя абмежаванні. У хціўцаў і закон як дышла: куды павярнуў, туды і выйшла. А варочаць флібусцьеры Лаёлы ўмелі, як ніхто. Яшчэ ў першыя гады існавання яны бліскуча прадэманстравалі свае здольнасці. У Нідэрландах, напрыклад, манаскім ордэнам забаранялася валодаць нерухомасцю, але езуіты неўзабаве сталі ў краіне аднымі з багатых домаўладальнікаў і землеўласнікаў.

Не спалохала іх сутыкненне з дзяржаўным і кананічным правам і на Беларусі. З чыста езуіцкай выкрутлівасцю сказілі само паняцце «ліхварства». Са спрытнасцю віртуозных жанглёраў тэрміналогіяй і паняццямі так перайначылі яго сутнасны змест, што стала магчымай любая махлярская аперацыя: «Умелі падвесці ўказы на ўсе разы». Багаты і разнастайны вопыт абагульніў і тэарэтычна абгрунтаваў езуіт Марцін Сміглецкі ў выдадзенай у 1621 годзе кнізе «Аб ліхварстве, выдэркафах, чыншах, супольных заробках і аб самаакупнасці кароткая навука». Аўтар з цынічнай грэблівасцю да агульнапрынятых нормаў маралі і дасканалым веданнем прадмета гаворкі не толькі прыводзіць разнастайныя сумніцельныя спосабы ўзбагачэння, але і апранае іх у знешне прыстойную абалонку. Ён па сутнасці апраўдвае ўсё, што не падрывае рэпутацыю ордэна. Так, напрыклад, ён сцвярджае, што ўзятая пад працэнты пазыка не з'яўляецца ліхварствам, калі яна выкарыстана не на спажыванне, а на гаспадарчыя пат-

рэбы. Як быццам таму, каго абадралі як ліпку, ад гэтага лягчэй. Далей ідуць парады, як складаць кантракты, каб пазбегчы абвінавачвання ў ліхварстве. Прыводзіцца ажно дзесяць казуістычных выкрутак. Згадаем некалькі з іх. Даючы грошы пад працэнты, неабходна пазначыць у кантракце, што гэта не пазыка, а акт бескарыслівай дапамогі. Можна даваць пазыку сябрам ці годным веры знаёмым, якія «па ўнутранаму стымулу ці з міласэрнасці» адлічаць 8—10 працэнтаў гадавых. Добра заключаць здзелку праз вернага слугу ці надзейнага фактара (пасрэдніка, маклера) або лічыць узнагароджанне ўдзячнасцю, а не прыбыткам...

Аўтар узброіў сваіх хаўруснікаў па ордэну практычным дапаможнікам па махлярству. Наколькі ўпадабалі святых браты гэтую энцыклапедыю ашуканства, можна меркаваць па яе неаднаразовых перавыданнях, што ў тыя часы было справай выключна рэдкай. Нават праз 130 гадоў яна не страціла сваю актуальнасць. У 1752 годзе віленскі біскуп настойліва раіў парафіянам у адмыслова напісаным «Пастырскім звароце» кіравацца ў штодзённым жыцці навукай айца Марціна. Пасланне вялебнага іерарха ў якасці прадмовы было выкарыстана пры наступным выданні кнігі. Як бачым, «навука» крывадушша і махлярства з лёгкай рукі езуітаў была пастаўлена на паток.

Езуіты паўсюдна, пры кожнай нагодзе, выстаўлялі сябе непрымірымымі абаронцамі маралі і чысціні нораваў, публічна кляімілі п'янства, упадаблялі яго д'яблу, а самі спойвалі, прытым свядома, працоўны люд. Усе езуіцкія калегіі займаліся вытворчасцю гарэлкі на продаж. Бровары Слуцкай калегіі ціснулі сіваху ў Замосці і Усах. У фальварку Бродніца Пінскай калегіі няспынна чадзіў бровар ажно з пяццю цаглянымі пячамі. Дзеся большага прыбытку езуіты стварылі разгалінаваную сетку корчмаў, карчомак і шинкоў. Адною толькі Полацкай калегіі, напрыклад, належала 26 корчмаў, Слуцкай — 22. Гандаль прыносіў неймаверны прыбытак. Карчма ў Паніквах штогод прыносіла брэсцкім езуітам у сярэднім тысячу злотых гатоўкай, а колькі асядала ў карчмара, аднаму Богу вядома. На Піншчыне найбольшы прыбытак мелі корчмы ў езуіцкіх фальвар-

ках Бродцы, Хіліна, Дубое. І гэта не дзіўна, бо іх у гэтых трох селішчах было ажно адзінаццаць.

Шалёны п'яны грош не даваў спакою святым служкам. Чаго толькі не рабілі яны, каб завабіць селяніна ў карчму. Дзе іх толькі не было — на скрыжаваннях дарог, ля рачных перавозаў, ля мастоў, у цэнтрах і на ўскраінах вёсак, ля касцёлаў. Памаліўшыся Богу, чалавек мог адразу ж пасля імшы аддаць належнае і д'яблу. У некаторых корчмах, як піша ў сваёй манаграфіі «Польская карчма» Б. Бараноўскі, наведвальнікаў абслугоўвалі самі ксяндзы. Падаткнуўшы сутаны пад апаскі, яны жвава разлівалі па чарках пітво і разносілі па сталах.

Нават на рэках падпільноўвалі корчмы чалавека. Пахілыя карчомкі на пакрытых зеленкаватай цінай палях туліліся сярод чароту і купчастага лазняку. Да «дзвярэй прама з вады вяло некалькі прыступак». Едучы з Пінска ўніз па Прыпяці, этнограф і фалькларыст О. Кольберг сустрэў на адлегласці сямі міляў некалькі такіх «вадзяных» корчмаў. Рыбакі спускалі тут заробленую цяжкай працай ніколі не лішняю ў гаспадарцы капейку, як кажуць, не адыходзячы ад варштата. Калі бракавала грошай, разлічваліся жывым срэбрам. Пілі і ўпавер, балазе, карчмары былі спагадлівымі, а палескі люд сумленным — апошняю кашулю скіне, а доўг сплоціць у дамоўлены тэрмін.

Выпіць можна было і не выходзячы з лодкі, пад задумлівае шапаценне трыснягу і пошчак няўрымслівых чарацянак.

Спойванню народа спрыяла і так званая прапінацыя — выключнае права шляхты на вольную ад усялякіх падаткаў вытворчасць і продаж алкагольных напояў у межах сваіх уладанняў. Карысталіся правам прапінацыі і езуіты, калі атрымоўвалі зямлю па завяшчанню або ў дар ад багатых вернікаў. Сялян прымушалі купляць гарэлку толькі ў «сваіх корчмах». Жыхары вёскі Мышынец у Зялёнай пушчы з гэтае прычыны трапілі паміж кавадлам і молатам. Пойдуць у езуіцкую карчму — староставы чыноўнікі караюць штрафам і бізунамі тых, хто «з абразай для яснавяльможнага пана старосты грэбавалі дваровым віном», пойдуць у староставу карчму — езуіты адмаўляюць у споведзі і ў святым прычасці, пап-

ракаюць за спажыванне напояў, пазбаўленых «духоўнай» вартасці.

П'янства, як і іншыя чалавечыя заганы, даўно знаходзілася на ўзбраенні ордэна, як падступны сродак уздзеяння на чалавека. Алкаголь размыкаў самкнутыя вусны, маўклівы становіўся гаваркім, скупы — шчодрым, а шчодры — марнатраўным. Таму «выпіваць па становішчу і не забаранялася, асабліва падчас пачастункаў і ў іншых уважных выпадках, калі можна выпіць нават і лішняе». Гэта, значыць, тады, калі праводзілася апрацоўка асобы, якая ўяўляла інфармацыйную, грашовую ці якую іншую меркантыльную цікавасць. Галоўнае, выціснуць з чалавека патрэбнае.

Пілі святыя айцы, дарэчы кажучы, і па-за службай. Любілі пацешыць чэрава і добрай чаркай, і добрай скваркай. Але на гэта звычайна не зважалі, калі захоўвалася знешняя прыстойнасць, не парушалася рэпутацыя ордэна. У адваротных выпадках езуіцкае начальства вымушана было прыймаць да парушальнікаў пэўныя меры дысцыплінарнага спагнання. Строгія санкцыі, напрыклад, былі ўжыты да загразлай у распусце віцебскай браціі. З-за празмернага пакланення яе вялікасці пляшцы з гарэлкай брат Георгі Жылінскі несвоечасова падрыхтоўваў і завучваў на памяць казанні. І што? Уласна кажучы, нічога: начальства паківала пальцам і параіла радзей прыкладвацца да чаркі. Аналагічныя ўплчванні атрымалі Франц Новачка і іншыя аматары моцных напояў. Адыграліся на адным Рыгору Іваноўскім. У адрозненне ад астатніх прыхільнікаў Бахуса яго прозвішча выкраслілі са спісу дапушчаных да дачы чацвёртага зароку і рэкамендавалі «пад страхам выключэння з ордэна пакінуць пагібельнае захапленне гарэлкай».

З усіх манаскіх ордэнаў на Беларусі езуіцкі лічыўся самым п'яным. Паданні пра тое, як елі і пілі езуіты, як сведчыць расійскі гісторык І. Сліваў, яшчэ ў XIX стагоддзі захоўваліся ў памяці мясцовага насельніцтва.

IHS

У ЗАСЕНІ ДВУХГАЛОВАГА АРЛА

Раптоўная смерць арцыбіскупа.— Атрута для папы.— Парасткі з нападзасохлых карэнняў.— Паг покрывам манаршай ласкі.— Слёзы імператрыцы ўсерасійскай.— Шакалад для Паўла I.— Гаворачая галава.— Агкрыццё акадэміі.— Гром сярод яснага неба.— Аляксандр I змяняе курс.— Выгнанне.

Здаецца, жыві, купайся, бы той сыр у масле, але езуітам усё было мала. Нездарма кажуць, што апетыт прыходзіць у час яды. Страціўшы пачуццё меры, яны ўверавалі ва ўсёдазволенасць і беспакаранасць. Тактыка і тэхніка здабывання грошай падрабязна выкладзены ў так званых «Тайных настаўленнях Таварыства Ісуса». Гэты кашчунскі па духу і зместу дакумент з адкрытым цынізмам абавязваў кожнага сябра ордэна няспынна дбаць аб павелічэнні прыбыткаў калегій. Даваліся канкрэтныя парады і прыёмы вымагання ў вернікаў ахвяраванняў. Звярталася ўвага на ўдоў, купцоў, жанатых, але бяздзетных багатых грамадзян, «якія найбольш здатны адлісаць Таварыству ў спадчыну ўсё сваё багацце».

Дзеля большага поспеху рэкамендавалася «пераконаваць усіх і паўсюдна гаварыць, што Таварыства часткаю складаецца з братоў, што далі поўны зарок, нагэтулькі бедных, што, акрамя штодзённай міласціны ад шчодрасці вернікаў, яны нічога не маюць». Абраўшы ахвяру, езуіты не адступалі, пакуль не дамагаліся свайго. Падараванні вялікіх сум грошай, зямлі, вёсак, каштоўных рэчаў, твораў мастацтва сталіся значнай крыніцай уз-

багачэння ордэна. Асабліва многа перападала ад фанатычна настроеных жонак багатай часткі насельніцтва, асабліва феадалаў. Так, Мар'яна Бекерава падаравала нясвіжскім езуітам для абзавядзення ў Слуцку фальварак Замошша і 10 000 злотых гатоўкай. Мсціслаўскія браты атрымалі ў 1709 годзе ад Мар'яны Івянецкай 1500 тынфаў (2700 злотых). У гэты час гарадскі дом з прысядзібным пляцам каштаваў у Магілёве 1—2 тысячы злотых. Жонка Мацея Яльца аддала брэсцкім езуітам маёнтак Машканіцы «з усімі прыналежнасцямі і прыбыткамі, засеянymi і незасеянymi палямі, сенажацямі, агародамі, лясамі, гаямі, выганамі, падданymi з іх жонкамі, дзецымі, скацінай, паншчынай і іншymi павіннасцямі».

Дзякуючы старанна распрацаванай сістэме адпаведных прынцыпаў і метадаў уздзеяння на розум вернікаў, у святдомасць каталіцкага грамадства было ўкаранёна ўсведамленне неабходнасці перадсмяротнага запісу на карысць касцёла тых ці іншых ахвяраванняў. Страх перад мукамі ў пекле і перспектыва выратавання душы развязвалі кашалькі нават самых скупых феадалаў. Сярод вялікай колькасці тэстаментаў, што дайшлі да нас у актавых кнігах гродскіх і земскіх судаў, даследчык рэдка сустрэне духоўную без таго ці іншага запісу на карысць калегіума ці касцёла. Кожны запіс, як правіла, суправаджаўся пэўнай умовай. Віцебскі стольнік Андрэй Нямцэвіч, напрыклад, за адпісаны брэсцкім езуітам лес у маёнтку Кленік прасіў «маліць Бога за душу дарыльшчыка».

Паводзіны езуітаў выклікалі няпрыязнасць да іх і незадаволенасць насельніцтва Беларусі і Польшчы. Не навучылі іх атрыманыя яшчэ ў Заходняй Еўропе ўрокі нянавісці.

Свабодалюбныя ірландцы некалькі разоў спрабавалі забіць Сальмярона і Бруэ, легатаў Лаёлы. Пасля апошняга замаху абодва ўцяклі з Дубліна. Тайна, пад покрывам ночы. Адкрыта і рэзка абураліся бесцырымоннасцю ордэнскіх прыхадняў партугальскія дваране, патрабуючы ад караля Хуана III іх неадкладнага выгнання з краіны. Французскі парламент аднадушна назваў іх «амаральным зборышчам яўных нягоднікаў і незаконнанароджаных вырэдкаў» і пера-

важнай большасцю галасоў, насуперак волі караля Францыска I і кардынала Шарля Ларэнь-Гіза, вышпурнуў «бруднае племя інтрыганаў» за межы сваёй дзяржавы. На тайнай нарадзе ў Рыме Лаёла заклікаў французскіх калегаў не падаць духам і прапанаваў за-таіцца да лепшых часоў. І яны неўзабаве насталі. 31 жніўня 1547 года сканаў у Бозе Францыск I, на прастол узышоў Генрых II, жанаты на злавесна славутай Кацярыне Медзічы. Езуіты, бы тыя невыводныя прусакі, павылазілі са шчылін і, стаўшы духоўнікамі шмат якіх уплывовых дзеячаў, зноў узяліся за сваё. Найперш пачалі раздзімаць антыпратэстанцкія настроі сярод каталіцкай часткі насельніцтва. Менавіта яны, а ніхто іншы, былі ідэйнымі натхняльнікамі каралевы-маткі, Генрыха Анжуйскага і сямейства арыстакратаў Гізаў, з ініцыятывы якіх ноччу з 23 на 24 жніўня 1572 года ў Парыжы адбылася нечуваная разня (Варфаламееўская ноч) — масавае збіенне гугенотаў. У адным толькі Парыжы загінула 2000 ні ў чым невінаватых людзей.

У Партугаліі езуіты ўтрымаліся выключна дзякуючы тэрору. Хуан III, чалавек прымхлівы і жорсткі, пад уплывам свайго духоўніка езуіта Радрыгеса хутка ўтаймаваў незадаволенае дваранства надзейным і неаднойчы выпрабаваным каранаванымі асобамі сродкам — варожа настроеныя супраць паслядоўнікаў Лаёлы ў адзін момант апынуліся ў злавесна вядомых сутарэннях сярэднявечных вязніц.

Ачысціў ад езуітаў сваю дзяржаву і Фрыдрых II, сябра і паклоннік арыгінальнага таленту Вальтэра. Знакаміты пісьменнік, публіцыст і філосаф выхоўваўся ў езуіцкім калегіуме, але пераадолеў прышчэпленыя яму светапоглядныя ўстаноўкі і выступаў з рэзкай крытыкай артадаксальных форм рэлігіі, асабліва езуітаў, і заклікаў да барацьбы з імі пад знешне некалькі экстрэмісцкім лозунгам «Задушым гадзіну!». Вальтэр, між іншым, быў някепска інфармаваны пра бясчынствы езуітаў на Беларусі і ў некалькіх брашурах бязлітасна выкрыў перад усім цывілізаваным светам жорсткі ўціск імі іншаверцаў. У творы «Вопыт гістарычны і крытычны аб нязгодзе цэркваў у Польшчы складзены Іосіфам Бурдзільёнам, прафесарам права агульнанароднага» (прыведзенае ў назве проз-

вішча — адзін з псеўданімаў Вальтэра) ён прыводзіць канкрэтны факт з жыцця Мсціслава, жыхароў якога кіямі заганялі ў касцёл.

Дужа не пашанцавала «Таварыству Ісуса» ў Англіі. Тут ім амаль адразу падпілавалі кіпцюры. Пасля некалькіх змоў супраць каралевы-пратэстанткі Лізаветы Цюдар інтрыганаў выгналі з каралеўства, а ордэн у 1580 годзе абвясцілі па-за законам. Завадатараў прыгаварылі да пакарання смерцю і неадкладна пазбавілі жыцця. Але чарнарызнікі не ўтаймавалі сваіх памкненняў атабарыцца на туманных берагах Альбіёна і зрабілі яшчэ адну марную спробу зваліць Якава I, які заняў прастол пасля смерці Лізаветы.

Варожа ставіліся да езуітаў не толькі іншаверцы, але і шмат якія католікі, асабліва асобы духоўнага звання. Вышэй ужо згадвалася пра вядомага багаслова Кано з Саламанкі, яго актыўна падтрымліваў і таледскі арцыбіскуп Сілічэа. Вікарыі апошняга адлучыў мясцовых езуітаў ад касцёла і пачаў выжываць іх з саламанкскай епархіі. Лаёла зрабіў пэўныя захады, націснуў, дзе трэба. Сілічэа вымушаны быў скарыцца перад рымскай курыйяй, якая апякала новы ордэн. Неўзабаве ён чамусьці раптоўна памёр. Кано камандзіравалі на Трыдэнцкі сабор, а затым адправілі далей ад Іспаніі, прызначыўшы біскупам Канарскіх выспаў. Маўляў, сядзі там і не рыпайся. Старажытны, але надзвычай жывучы спосаб збаўлення ад няўгоднага чалавека.

Надзвычай адмоўна паставілася да «Таварыства Ісуса» прафесура парыжскага ўніверсітэта, славутай Сарбоны. Дзейнасць езуітаў парыжскі біскуп Эсташ дзю-Бялэ лічыў шкоднай для грамадства і каталіцкай царквы. Масавое пашырэнне антыезуіцкіх настрояў у найвышэйшых колах рымска-каталіцкага кліру вымусіла папу рымскага выдаць 18 кастрычніка 1549 года адмысловую булу «*Licet debitum*», якою давеў да ведама кліру і вернікаў, што езуіты знаходзяцца пад недатыкальным заступніцтвам святога прастола. Папскае пасланне абазначала нішто іншае, як забарону ўсялякай крытыкі «Таварыства Ісуса».

Заахвачаныя патуральнай ласкай Рыма і вымушаным маўчаннем біскупаў, езуіты распаразіліся канчат-

кова і сваімі паводзінамі не толькі выклікалі абурэнне насельніцтва, але і дыскрэдытавалі як каталіцтва ў цэлым гэтак і самога папу ў прыватнасці. Але Ватыкан маўчаў і пакрыху страчваў кантроль над самім жа ім выпэставанай «баявой дружнай». Падпарадкаванне рымскай курыі стала амаль што намінальным. Пра ўладу, якую займеў кіраўнік ордэна, не маглі нават марыць кіраўнікі іншых ордэнаў. Занятае ім становішча ў структуры каталіцкай царквы было нагэтулькі высокім, што езуіцкага генерала пачалі зваць «чорным папам». Эпітэт «чорны» дакладна адлюстроўваў злавесны характар яго фігуры ў грамадскай свядомасці. Нарэшце задумаліся і ў Ватыкане. Узважыўшы прадстаўлены адмыслова створанай камісіяй матэрыял, папа Клімент XIV 21 лютага 1773 года выдаў булу «Dominus ac Redemptor noster» аб скасаванні «Таварыства Ісуса» на «вечныя часы». Але доўжыліся яны ўсяго 41 год. Яшчэ карацейшым было жыццё Клімента XIV — 22 верасня 1774 года ён сканаў ад атруты...

Ордэн быў літаральна паралізаваны, панёс вялізарныя страты. Маральныя і матэрыяльныя. Генерал Ларэнца Рычы апынуўся за кратамі. Езуіты забіліся хто куды мог. Затаіліся. Але сувязь паміж сабой падтрымлівалі. Чвэрць стагоддзя чакалі свайго часу. 14 сакавіка 1800 года папскі прастол заняў шчыры прыхільнік «чорнага папы» кардынал Чыярамонці, названы пры інтранізацыі Піем VII, даў тайны дазвол на адраджэнне «Таварыства Ісуса». Час быў трывожны, няпэўны, і ён асцерагаўся Напалеона, бо не ведаў, як на гэта гляне тагачасны непрадказальны ва ўчынках гаспадар Еўропы. Калі палітычная зорка славутага імператара закацілася, папа асмялеў і 17 жніўня 1814 года абнародаваў булу «Sollicitudo omnium ecclesiarum» аб легалізацыі ордэна і вяртанні яму ранейшых правоў і прывілеяў. Езуіты з уласцівай ім арганізаванасцю ўзнавілі ўсё свае структурныя падраздзяленні. Хутка і паўсюдна. Усё вярнулася на кругі свая.

Знішчыць дашчэнтку езуіцкі ордэн адным росчыркам пярэ, нават самога папы, было, як выявілася, не так лёгка. Сухое дрэва і тое не кожная бура зваліць, асабліва калі яшчэ не спарэхнела карэнне, а яно ў ідэйных

аднадумцаў Лаёлы было моцнае, учэпістае. Ды і Ватыкан, як аказалася, не мог абысціся без «баявой дружыны», здольнай выканаць любое сакрэтнае, а галоўнае, далікатнае заданне.

Ордэн акрыяў, але падмочаная рэпутацыя святых рыцараў не дазволіла яму ўзняцца ў краінах Заходняй Еўропы да былой магутнасці, калі ён амаль манапольна кантраляваў усё разумовае жыццё грамадства, калі вернікі знаходзіліся пад пільным наглядам і былі пазбаўлены права свабодна думаць і гаварыць. У езуітаў усюды былі свае вочы і вушы, нават у сямейнай спальні буйных арыстакратаў і нават каралёў. Святые браты добра ведалі цану інфармацыі і ўмелі з плёнам для сябе карыстацца ёю.

Вернемся да залатога перыяду гісторыі «Таварыства Ісуса». Трыумфальнае шэсце езуітаў у першыя гады свайго існавання ўражвала, аднак нечаканы поспех утрымліваў небяспечную ілюзію, бо не вырашаў, а заганняў у глыбіню супярэчнасці, што ўзнікала ў працэсе хуткага росту таварыства. Супярэчнасці назапашваліся, раслі, бы снежны камяк, рыхтуючы новы выбух, і ён неўзабаве ўскалануў каталіцтва, але ўжо на ўсходзе Еўропы.

На Беларусі лёс езуітаў пасля пагромнай булы Клімента XIV склаўся дваяка — у залежнасці ад таго, дзе яны апынуліся пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай: засталіся ў Вялікім княстве Літоўскім ці ў межах Расійскай імперыі. На незабранай тэрыторыі Княства, як і ва ўсёй Еўропе, папскую булу давялі да ўсеагульнага ведама, а ордэн ліквідавалі дашчэнту. У Гародні, напрыклад, булу абнародавалі ў пачатку лістапада 1773 года.

Забарону ордэна адразу ж скарысталі прыхільнікі школьнай рэформы, ідэі якой ужо даўно выспелі ў Вялікім княстве Літоўскім. Падканцлер Яўхім Літавор Храптовіч, знакаміты філосаф-фізіякрат, аўтар кніг «Аб штогадовым нацыянальным узнаўленні» і «Пра права прыроды», прапанаваў на сойме стварыць Адукацыйную камісію і ўсе без выключэння фінансавыя сродкі і маёмасць езуітаў перадаць арганізаванаму фонду «Адукацыя і выхаванне юнацтва». Што і было здзей-

снена. Адукацыйная камісія, або першае ў гісторыі чалавецтва Міністэрства асветы, адчыніла на Беларусі 20 школ: 17 сярэдніх і 3 акадэмічныя (у Берасці, Гародні і Наваградку). На езуіцкіх руінах узышла новая, упершыню дзяржаўная, і свецкая школа, пазбаўленая дагматызму і схаластыкі.

На далучанай да Расійскай імперыі частцы Беларусі з гарадамі Полацк, Віцебск, Орша, Мсціслаў, Дзвінск (цяпер Даўгаўпілс у Латвіі) усё пайшло па іншым шляху, нечаканым нават для саміх езуітаў. На гэтай тэрыторыі знаходзілася 50 праваслаўных цэркваў і манастыроў, 45 каталіцкіх касцёлаў і кляштараў, 500 уніяцкіх цэркваў і 21 манастыр, 6 езуіцкіх калегій, 2 рэзідэнцыі, 12 місій з 6 школамі. Да падзелу на Беларусі было 1077 афіцыйных езуітаў, на адышоўшых да Расійскай імперыі землях засталася ўсяго толькі 178 «святых рыцараў». Віцэ-правінцыял Станіслаў Чарневіч, ён жа і рэктар Полацкага калегіума, у адрозненне ад правінцыяла К. Сабалеўскага, не падпарадкаваўся папу і ўзяў рэй кіраўніцтва езуітамі ў свае рукі.

Расійская імператрыца Кацярына II (у дзявоцтве Софія Фрэдэрыка Аўгуста Ангальт-Цэрбсцкая) адмоўна ставілася да езуітаў. У маі 1772 года яна пісала прызначанаму беларускім генерал-губернатарам графу Захару Чарнышову літаральна наступнае: «Вы за гэтымі (езуітамі) назірайце як мага пільна, як за самымі крывадушнымі з усіх лацінскіх ордэнаў». С. Чарневіч са сваёй браціяй нічога добрага не чакалі ад уладалюбнай немкі, надзеленай Богам разважлівым розумам і вытанчанай жорсткасцю. Яны ведалі пра прыняцце ёю праваслаўя і падкрэслена прызнае стаўленне да ўсяго расійскага. Баяліся, што пад уплывам праваслаўных іерархаў імператрыца асудзіць іх на баніцыю — выгнанне за межы дзяржавы. Але здарылася неверагоднае. У наступным годзе яна раптам змяняе свае адносіны і бярэ «самых крывадушных» пад сваю манаршую апеку. Больш таго, забараняе абнародаванне булы аб скасаванні ордэна. Затым наогул загадвае ўсе палскія пасланні даводзіць да ведама католікаў толькі пасля яе асабістага дазволу.

Езуіцкая школа ў Гародні. Паводле фотаздымка 1885 г.

Кацярына II павярнулася тварам да езуітаў выключна пад уплывам дальнабачнага С. Чарневіча, галавы беларускіх паслядоўнікаў Лаёлы. Ён не толькі на словах, але і на канкрэтных учынках паказаў кемлівай уладарцы патэнцыяльныя магчымасці ордэна ва ўсталяванні расійскай дзяржаўнасці не толькі што далучаных землях. Ведала імператрыца, як сустрэкала на тры чвэрці уніяцкае (800 тыс. чал.) і каталіцкае (100 тыс. чал.) насельніцтва Усходняй Беларусі нязванае войска яе вялікасці. Непрыязнасць, панурыя погляды з-пад нахмураных броваў, насцярожанасць. Ды і на праваслаўных беларусаў (300 тыс. чал.) не было чаго спадзявацца, і яны не кідаліся ў абдымкі, чамусьці таксама касавурыліся.

Адны толькі езуіты адразу жа публічна выказалі лаяльнасць да новай улады. Першымі са святочнай урачыстасцю і ўздывам, з пышным набажэнствам і прывітальнымі казаннямі злажылі вернападданицкую прысягу манархіне з Паўночнай Пальміры. За іх прыкладам пайшла шляхта і працавітыя падданыя, што дагэтуль усё азіраліся на уніяцкае ды каталіцкае духавенства, якое збянтэжана вагалася і не спяшалася прысягаць.

Чарневіч улічыў усё і склікаў езуітаў у Полацк, дзе ўрачыста і прывёў іх да прысягі. І не калі-небудзь, а менавіта ў дзень анёла імператрыцы. Бліскучае слова айца Я. Катэбрынга так расчуліла Кацярыну II, што яна, чытаючы тэкст віншавання, у замілаванні ўсхліпнула. Затым Чарневіч разам з рэктарам калегіі і Катэбрынгам наведаў Пецярбург, дзе ў прысутнасці найвышэйшых дзяржаўных асоб прысягнуў не толькі за сваю правінцыю, але і за езуітаў астатняй, яшчэ не забранай часткі Беларусі. Празрысты палітычны намёк надта прыйшоўся да душы самадзержыцы, якая ўжо снавала планы наступных падзелаў Рэчы Паспалітай. Вось цяпер асвечаная імператрыца магла не баяцца папрокаў еўрапейскай грамадскасці, у тым ліку Вальтэра, з якім падтрымлівала пісьмовую сувязь, у прымусовым далучэнні тэрыторыі суседняй дзяржавы.

Убачыўшы ў езуітах надзейных прыхільнікаў, Кацярына II змяніла адносіны да іх, узяла пад сваё заступніцтва і загадала генерал-губернатару З. Чарнышову падтрымліваць ордэн, а 24 студзеня 1774 года вызваліла езуіцкія ўладанні ад падаткаў і прызначыла штогадовую субсідыю ў памеры 8000 рублёў на ўтрыманне езуіцкіх навучальных устаноў. Вось чаму імператрыца гуллівя паківала пухлявым пальчыкам і засунула прывезеную біскупам Станіславам Богуш-Сестранцэвічам булу Клімента XIV пад сукно.

Знайшоў Чарневіч ключык і да ўплывовых кацярынскіх саноўнікаў. Пацёмкін, напрыклад, дапамог пераадолець перашкоды з увядзеннем пасады віцэ-генерала, а з 17 кастрычніка 1782 года і генерала, што надало правінцыйнай езуіцкай структуры статус самастойнага ордэна. Узначаліў яго, зразумела, Чарне-

віч. Так пачаўся другі беларускі перыяд існавання «Таварыства Ісуса». Да ўсяго фаварыт Кацярыны II сваім коштам узвёў у Полацку вялікі будынак для віцэ-генерала і яго прафесаў. Не застаўся ў баку і З. Чарнышоў. Так, той, які павінен быў трымаць пад каўпаком езуітаў, гэтак расшчодрыўся, што заснаваў у Чачэрску езуіцкую рэзідэнцыю. Такім чынам Беларусь стала адзіным месцам у свеце, дзе афіцыйна, угульна ўладкаваўшыся пад шырокім крылом расійскага арла, існавалі езуіты. Насуперак папскай волі і непадпарадкавання ёй.

Аднак клопатаў у Чарневіча хапала. Больш усяго яго непакоіла пагроза натуральнага, так сказаць біялагічнага, вымірання ордэна. Пройдзе нейкі час, а плыве ён няспынна, і не застанецца ніводнага брата, пасвячонага ў той ці іншы клас зарoka. Хто думаў, разважаў генерал, што, дасягнуўшы найбольшага росквіту ў сваёй гісторыі, ордэн апынецца на краі чорнага прадоння небыцця. Таварыства дужэла, набыло моц і маральную, і матэрыяльную, а небяспека вась тут, за спіной... Хто думаў пра гэта, калі пышна адзначалі на берагах Палаты і Дзвіны двухсотгадовы юбілей ордэна... Роіліся, снавалі трывожныя думкі. Хаця шляхі Гасподні не падуладны чалавеку, але і самому драмаць нельга...

І Чарневіч зноў пайшоў на канфлікт з рымскай курыяй. Насуперак кананічнаму праву ён вырашыў стварыць навіцыят для падрыхтоўкі і пасвячэння ў ордэн маладых католікаў. Кацярына II не супярэчыла і нават вытрывала масіраваны націск папы, які праз каралеўскія двары Еўропы спрабаваў утаварыць яе адмовіцца ад гэтага кроку. Але самалюбная імператрыца заявіла, што нікому не дазволіць умешвацца ў справы яе дзяржавы.

30 чэрвеня 1779 года біскуп Богуш-Сестранцэвіч абнародаваў дазвол урада Расійскай імперыі аб адкрыцці ў Полацку навіцыята і аб прыёме жадаючых прысвяціць сваё жыццё служэнню ў шэрагах «Таварыства Ісуса». Праз сем месяцаў, 2 лютага 1780 года, адбылося ўрачыстае адкрыццё першага на Беларусі навіцыята. Адначасова быў атрыманы дазвол на прыезд на Беларусь былых езуітаў, і яны пацягнуліся сюды з усяго свету — з Рэчы Паспалітай, Нямецчыны, Італіі, Францыі.

Уліўшы ў старэчы арганізм ордэна добрую порцыю свежай крыві, Чарневіч з палёгкай уздыхнуў — будучыня таварыства была надзейна забяспечана і з гэтага боку. Неўзабаве ў Дзвінску гасцінна расчыніў дзверы другі навіцый.

Пры Кацярыне II езуіты адчувалі сябе як ніколі ўтульна — матэрыяльна ўпэўнена, псіхалагічна спакойна, у бытавым плане камфортна. Праўда, венцаносная дабрадзежка трымала езуітаў на даволі кароткай почапцы, тактоўна вымагаючы ад іх правядзення патрэбнай ёй палітыкі і дэманстрацыі цывілізаванай Еўропе імперскай талерантнасці і асвечанасці. Дзеля справядлівасці адзначым, што Кацярына II шчыра клапацілася аб аўтарытэце расійскай дзяржавы і ўсялякімі спосабамі падтрымлівала яе рэпутацыю.

Адносіны, што склаліся паміж імперскім урадам і ордэнам, задавальнялі абодва бакі. Аднак, як бы полацкія езуіты не былі адчужаны ад Рыма, яны ўсё-ткі з'яўляліся ўдарным бастыёнам Ватыкана на ўсходзе. Існуе думка, што Чарневіч у купе з рымскай курыйяй разыгралі спектакль і абвялі вакол пальца расійскія ўлады, пачынаючы з імператрыцы і канчаючы чыноўніцкай сошкай з акружэння генерал-губернатара З. Чарнышова. Рымская курыя была зацікаўлена ў захаванні сваіх пазіцый на тэрыторыі Расійскай імперыі і ішла на ўсё дзеля ўтрымання іх да лепшых часоў. Кожны, як кажуць, меў свой інтарэс. Вось толькі не ўлічваліся правы карэннага насельніцтва. І Расія, і езуіты праводзілі ў дачыненні да яго палітыку дэнацыяналізацыі і асіміляцыі.

У выкараненні пачуцця нацыянальнай самасвядомасці актыўны ўдзел прымалі пярэваратні, яўныя і тайныя езуіты мясцовага паходжання. За асабісты дабрабыт, уяўную ўладу і прывабны звон чырвонцаў яны гатовы былі служыць не толькі чужынцу, але і мамоне. Служылі, як трапна адлюстравалі ў фальклоры народ, «не для Ісуса, а дзеля смачнага куска». І хрысціянства, як каталіцтва, так і праваслаўе, тут ні пры чым. Справа ў карысліва-кашчунскім выкарыстанні і імені, і вучэння Ісуса Хрыста. Шмат хто выкарыстоўваў яго для прыкрыцця сваіх ганебных мэтаў. Нездарма Сын

Божы папярэджваў вучняў: «Многія прыйдуць пад імем Маім» і «Многія фальшывыя прарокі паўстануць і многіх падмануць» (Евангелле ад Мацвея, раздзел 24, вершы 5, 11).

Генералы ордэна С. Чарневіч, Г. Лянкевіч, Т. Бржазоўскі будучы па паходжанню беларусамі цалкам страцілі духоўную сувязь са сваім народам і, акрамя шкоды, нічога яму не прынеслі. Яны спавядалі чужую культуру, укаранялі замест дзядоўскіх звычаяў і традыцый чужы светапогляд на жыццё, нявечылі душы беларусаў, выкаранялі родную мову, але яна, нягледзячы на прымус, датрывала да нашых дзён і, як ні дзіўна, гучыць у пераважнай большасці каталіцкіх сем'ях і сёння. Дастаткова з'ездзіць на Гародзеншчыну, каб пачуць чысцютку, бы празрысты струменьчык лясной крынічкі, мову нашых далёкіх продкаў.

Той-сёй, магчыма, запярэчыць: а як асвета, якую езуіты актыўна пашыралі праз калегіумы, школы, акадэміі? Сістэма езуіцкай адукацыі, пачынаючы ад школак пры некаторых місіях і канчаючы акадэміямі, была строга мэтанакіраванай і цалкам падпарадкаванай інтарэсам ордэна. Нават у калегіумах, якія лічыліся свецкімі навучальнымі ўстановамі, хітрамудрыя выкладчыкі без дакучлівага дыдактызму фарміравалі ў сваіх выхаванцаў патрэбны ім вобраз мыслення. Навука, накіраваная супраць нацыянальных інтарэсаў народа, прадукуе, як вядома, манкуртаў і пярэваратняў. Езуіты кралі ў народа самы каштоўны набытак — генітычна-разумовы патэнцыял і выкарыстоўвалі яго для дасягнення чужых і шкодных мэтаў. Злачынна злучыўшы каталіцтва з польскай самасвядомасцю, яны актыўна і прымусова паланізавалі беларусаў. Вынікі гэтай асветы злавесным рэхам адгукнуліся праз 43 гады пасля выгнання езуітаў з Беларусі. Вось, напрыклад, што пісалі ў адрасе на імя імператара Аляксандра II у 1863 годзе беларускія сыны з Віцебшчыны: «Перад Богам, уласным краем і Еўропай заяўляем: мы з Бацькоў і продкаў нашых з'яўляемся палякамі і такімі на якія ў дзецях і патомках нашых застацца хочам». Пад адрасам 17 610 подпісаў, а гэта, напэўна, уся асвечаная тагачасная частка насельніцтва Віцебскай губерні. Асвечаная езуітамі

і іншай афарбоўкі паланізатарамі. Дастаткова толькі ўдумацца ў выраз «мы з Бацькоў і продкаў нашых з'яўляемся палякамі», каб зразумець, якую асвету і навуку неслі культуртрэгеры ў чорных сутанах.

У адрозненне ад Віцебшчыны католікі Гародзенскай губерні не лічылі сябе палякамі. У аналагічным адрасе, напісаным у той жа час, гаворыцца: «Перад Богам, урадамі і народамі Еўропы сцвярджаем, што адзінай нашай Айчынай была, ёсць і будзе Літва» (адна з гістарычных назваў Беларусі). Зыходзячы з сённяшняга становішча, здаецца, павінна было б быць наадварот. Але зноў адбылося неверагоднае: зноў спрацаваў траянскі конь ілжывага тэзіса: «Католік — паляк». Як жа так атрымалася, што нашчадкі палымяных патрыётаў свайго краю занядбалі святы запавет сваіх гордых продкаў? Адказ можа быць толькі адзін — яны сталі ахвярай паланізацыі, у авангардзе якой крочыла польскае духавенства. Беларускіх ксяндзоў у 1920—1939 гадах пазбавілі парафій і перавялі ў заходнія раёны Польшчы, а некаторых, як, напрыклад, айца Язэпа Германовіча, загналі ажно ў Кітай. Неабходна падкрэсліць, што само па сабе каталіцтва не мае нічога агульнага з асіміляцыйнай беларусаў. Яго выкарыстоўвалі ў якасці шырмы. Быў бы ў Польшчы дзяржаўнай рэлігіяй іслам, у якасці духоўнай пасткі выкарыстоўвалі б формулу «Мусульманін — паляк».

Вялікую дозу пальшчызны ўпырснулі насельніцтву праз дзяржаўныя структуры польскай акупацыйнай улады і спаланізаваную школу. Яшчэ някемнай дзятве ўбівалі ў галовы вершы: «Хто ты ёсць? — Я паляк малы. Які герб твой? — Арол белы». Гэты ж матыў няспынна гучаў і з касцельных амбонаў. Правільна гаварылі старажытныя рымляне, што кропля дзяўбе камень не сілай, а частатой і працягласцю падзення.

А цяпер вернемся да нашых авечак, якія трапілі ў расійскі загон. Яшчэ больш спрыяльным для езуітаў было цараванне Паўла I, напалоханага жудаснымі праявамі французскай рэвалюцыі. Ордэнская брація займела такі давер імператара, што ён шчыра лічыў езуітаў абсалютным увасабленнем добра і адзінай дзейснай сілай супраць усялякага зла. У час свайго знаходжання

ў Рыме Павел I абмяркоўваў з папам пытанне ўвядзення ў Расіі уніяцтва. Магчыма, ён бы і зрабіў гэта, каб не асцерагаўся шалёнага супрацьдзеяння вышэйшай праваслаўнай іерархіі і абурэння ў расійскім народзе.

Прыхільнасць імператара прынесла ордэну шэраг істотных ільгот. У 1800 годзе полацкі навіцьят атрымаў дазвол засноўваць новыя рэзідэнцыі і місіі, праўда, толькі ў раёнах кампактнага пражывання католікаў. Ім вярталася рухомая і нерухомая маёмасць, перададзеная ў 1773 годзе ўрадам Вялікага княства Літоўскага Адукацыйнай камісіі. Павел I вывеў езуітаў з-пад падпарадкавання і кантролю касцельнай улады. Арцыбіскуп С. Богуш-Сестранцэвіч, які верай і праўдай служыў Расіі, за неасцярожна выказанае незадавальненне гэтым рашэннем трапіў у няміласць і апынуўся пад наглядам паліцыі ў сваім родавым маёнтку. Апошні падарунак імператар даслаў як бы з таго свету. Хадайніцтва Паўла I аб афіцыйным прызнанні ордэна на Беларусі было задаволена рымскай курыяй і прыйшло ў Пецябург пасля забойства 11 сакавіка 1801 года няўдачлівага манарха. Пры ім «Таварыства Ісуса» збавілася і той почапкі, на якой трымала ордэн Кацярына II, і набыло вялікі ўплыў на вышэйшыя колы расійскага грамадства. Езуіты нават дамагліся выкарыстання дзяржаўнай дыпламатыі ў сваіх тактычных і стратэгічных мэтах.

Далейшыя поспехі езуітаў у значнай ступені абумоўлены выключнымі здольнасцямі абранага ў 1802 годзе генерала Г. Грубера, аўстрыйскага падданага, славенца па паходжанню. Ён здолеў перанесці сваю рэзідэнцыю ў Пецябург. Пабудаваў там вялікі дом, захаваў за сабою перададзены яшчэ Паўлам I Кацярынінскі касцёл. Аляксандр I не супярэчыў заснаванню ў Расіі новых місій. Ухопістыя шчупальцы езуіцкага спрута спакваля ахапілі вялікія абшары імперыі. Місіі, як грыбы пасля цёплага начнога дожджыка, узнікалі адна за другой — у Астрахані, на Каўказе, у Прыбалтыцы, Адэсе, Іркуцку і іншых гарадах. Усюды, дзе прысмакваліся мяккія навобмацак, але страшэнна ўчэпістыя прысоскі гэтай ненажэрнай пачвары, заставаліся цяжка зводныя сляды — рэзідэнцыі і місіі. Хутка езуіты

Габрызь Грубер (1740—1805)

перакročылі межы Расійскай імперыі і ўкараніліся ў Кітай і Неапалітанскім Каралеўстве.

З віртуозным спрытам умелі нашчадкі Лаёлы ўлазіць у душы патрэбных ім людзей. Адшліфаванае шматгадовай практыкай майстэрства выклікаць давер, паказаць сябе з лепшага боку, зачараваць чарговую ахвяру ветлівым абыходжаннем, далікатнасцю і лісліvasцю спрацоўвалі, як чуйна наснуджаная пятля на зайца. Яны някепска ведалі і ўлічвалі людскую псіхалогію, маніпулявалі станоўчымі і адмоўнымі рысамі характару чалавека, яго слабасцямі і захапленнямі. Вялікім докам завязваць знаёмствы ў вышэйшых колах быў С. Чарневіч. Але Г. Грубер далёка пераўзышоў яго. Як толькі ў Полацк дайшла вестка аб смерці Кацярыны II, ён

стрымгалоў паімчаўся ў Пецярбург, нейкім чынам пралез у імператарскі палац, здолеў пазнаёміцца і з першай сустрэчы наладзіць прыязныя адносіны з самім Паўлам I. Неўзабаве будучы генерал ордэна зрабіўся сваім чалавекам пры двары яго вялікасці самадзержца ўсерасійскага. Ён паспяхова лечыць зубы імператрыцы Марыі Фёдараўны, гатуе па адмысловаму, толькі яму вядомаму, рацэпту шакалад для новага імператара, малое і дорыць прыдворнай знаці адзначаныя прыстойным талентам карціны. Ніхто не заўважыў, калі ён зрабіўся ўсім патрэбным і карысным чалавекам.

Габрыэль Грубер сапраўды быў асобай надзвычай каларытнай. Сучаснікі і пазнейшыя даследчыкі нязменна і адназначна характарызавалі яго як чалавека здзіўляючых здольнасцей, усебакова эрудзіраванага, знаходлівага і настойлівага ў дасягненні мэты. Чалавека з вострым і самабытным розумам і мысленнем. Калі гаворка заходзіла пра яго веды ў той ці іншай галіне навукі ці вытворчасці, заўсёды гучалі прыметнікі найвышэйшай ступені. Кім ён толькі ні быў: і механікам, і фізікам, і архітэктарам, і гідраўлікам, і хімікам, і оптыкам, і матэматыкам, і дантыстам, і кандытарам, і мастаком, і да ўсяго вынаходцам і канструктарам. На яго лекцыях у Пецярбургскай акадэміі не было дзе ўпасці яблыку. У музеі Полацкай езуіцкай акадэміі экспанаваліся розныя прыборы і машыны, але найбольшай арыгінальнасцю вызначаліся вынайдзеныя і сканструяваныя Груберам. Некаторыя з іх не мелі ні практычнага, ні вучэбнага значэння, а цікавыя былі перш за ўсё геніяльным вырашэннем складаных канструктарскіх задум. Яны абуджалі творчую думку, дэманстравалі патэнцыяльныя магчымасці розуму, уздымалі прэстыж навукова-тэхнічнага ўзроўню акадэміі, яе аўтарытэт.

Былі і такія механізмы, што наганялі страх і прыводзілі гасцей у здранцвенне. Жахлівае ўраджанне ахоплівала кожнага пры адным толькі позірку на вялізную галаву старца з жаўтлявым тварам, доўгімі сівымі пасмамі валасоў і рухомымі вачыма, а калі яна азывалася нейкім замагільным, але выразным голасам, па спіне прабягалі дрыжыкі, здаралася, што некаторыя асобы слабага полу страчвалі прытомнасць. Галава гаварыла

гучна, з кампетэнтнасцю дасведчанага ва ўсім чалавека адказвала на пытанні субяседніка, прытым на той мове, на якой да яе звярталіся. Пры гэтым змяняўся характар гучання і эмацыянальнае напаўненне голасу: выраз маршчыністага твару рэагаваў на тэму размовы адпаведнай мімікай.

Езуіты шырока і з поспехам выкарыстоўвалі дасягненні тагачаснай навукі, асабліва хіміі, фізікі і механікі, для стварэння здзіўляючых уяўленне недасведчаных людзей відовішчаў. У святочныя дні такія «публічныя эксперыменты» збіралі процьму вернікаў розных канфесій. Кожнаму хацелася паглядзець на дзівосы айцоў-езуітаў. У Віцебску, напрыклад, яны ўзнялі высокую ў неба, як занатаваў у сваіх успамінах вядомы мемуарыст XIX стагоддзя Максіміліян Маркс, паветраны шар з лялькамі апосталаў у лодцы або скідалі са званіцы свайго касцёла на парашуце жывога казла, які шчасліва прыземляўся на плошчы. Прастадушныя гараджане літаральна дранцвелі ад здзіўлення. Далей М. Маркс піша: «А ў залах вучылішча, у цёмнай — чароўны ліхтар дэманстраваў розныя цуды езуіцкіх святых: Лаёлы, Ганзага, Баболі, Косткі... у светлай — грымучы газ з выбухам згараў у мыльных бурбалках, што ляталі ў паветры, або канічныя лютэркі збіралі пачварныя разводы ў вытанчаныя малюнкi».

Загінуў Грубер трагічна і пры недастаткова высветленых абставінах — задыхнуўся ад дыму падчас пажару езуіцкага дома ў Пецярбургу. Шкада, што гэты незвычайны чалавек-унікум расцярушыў свой шматтанны талент на служэнне утапічнай ідэі — усталяванню адзінай ва ўсім свеце каталіцкай канфесіі пад эгідай папы рымскага, рэлігійнага варыянту сусветнага панавання.

Апошнія гады жыцця Грубер выношваў задуму падпарадкаваць ордэну Віленскі ўніверсітэт, а затым узяць пад свой кантроль усю сістэму адукацыі ў краі. Але яму перайшла дарогу надзвычай уплывовая на той час асоба — папачыцель Віленскай навучальнай акругі, буйны магнат і блізкі сябра Аляксандра I Адам Юрый Чартарыйскі. У князя, міністра замежных спраў, члена Дзяржаўнага савета і сенатара Расіі, які выводзіў свой род ад Канстанціна, сына Альгерда, будучага лідэра кансер-

ватыўных колаў Польшчы, снаваліся свае планы — ён мроіў пра аднаўленне Рэчы Паспалітай з Вялікім княствам Літоўскім у яе складзе ў межах 1772 года ў дынастычнай уніі з Расіяй і пад яе пратэктаратам. Напачатку Аляксандр I быў схільны падтрымаць праект Чартарыйскага, але пад націскам акружэння, свецкага і духоўнага, адмовіўся ад сваіх папярэдніх і яшчэ неакрэсленых намераў. Дарэчы, супраць планаў Чартарыйскага рэзка выказваўся А. С. Пушкін. А нашчадак Альгерда ў лістападаўскім паўстанні 1830—1831 гг. выступіў супраць Расіі, узначаліўшы нацыянальны ўрад у Варшаве. У жніўні 1831 года эмігрыраваў у Парыж.

Пасля няўдалай спробы прыбраць да сваіх рук Віленскі універсітэт узнікла новая задума — пераўтварыць Полацкі калегіум у акадэмію. Ажыццявіў яе пераемнік заўчасна памершага Грубера новы генерал-ордэна Тадэвуш Бржозоўскі.

Урачыстае адкрыццё акадэміі адбылося 10 чэрвеня 1812 года, усяго за два дні да нападу Напалеона на Расію. Такаго пампэзнага відовішча палачане, напэўна, ніколі не бачылі. Герцаг Вюртэмбергскі, тагачасны генерал-губернатар Беларусі, з падабаючым гістарычнаму моманту пафасам перадаў рэктару імператарскі рэскрыпт аб наданні калегіуму статуса вышэйшай навучальнай установы з правамі і прывілеямі, дараванымі універсітэтам расійскім. Даўжэзная працэсія прадэфілявала ад будынка акадэміі да касцёла. Семдзесят сцягоў з гербамі падуладных Расіі зямель і народаў звісалі з устаноўленых у храме флагштокаў. На сценах — эмблемы царственнага дома і медальёны з алегарычнымі выявамі дабрачыннасцяў Аляксандра I. На адмысловым троне з бюстам самадзержца расійскага ляжала імператарская грамата на расшытай золатам падушцы. Гучэлі прамовы, оды, вершы на сямі мовах. Усхвалялі імператара, герцага, міністра асветы графа Разумоўскага...

Публічная частка ўрачыстасці завяршылася святочнай вячэрай, шыкоўным пачастункам найбольш паважаных гасцей і тытулаваных асоб. Вытрыманае віно лепшых еўрапейскіх марак лілося ракою. Не бракавала і мясцовых напояў. Розныя гатункі пітнага мёду, у тым ліку славуты ліпец, іскрыліся рознымі адценнямі бур-

штыну. Для паслуг аматараў больш моцных напояў было ўдосталь і аквавiты, тройчы ачышчанай гарэлкі, і закаркаванага ў гліняных паліваных глянках знакамітага літоўскага крупніку. Сталы з морапага дубу, які ланцугамі выцягвалі з Дзвіны і, пакуль не высахне, вытрымлівалі ў сухім пяску, ажно ўгіналіся ад цяжару ежы і пітва. Чаго толькі тут не было! Святое рыцарства заўсёды вызначалася вытанчанасцю кухні, далікатнай адметнасцю смака, элегантнай сервіроўкай. Розныя віды вяндыны самі прасіліся ў рот. Смажаныя дзічыныя кумпякі з залацістай скарыначкай патыхалі казытлівым водарам ляснога ядлоўца. Каўбасы, паляндвіцы з адкормленых жалудамі падсвінкаў. Вэнджаная рыба: дзвінскія шчупакі, самы, вугры, цытры і міроны з вілейскіх віроў з-пад Смаргоні. А маўклівыя, бы здані, манахі падносілі ўсё новыя і новыя стравы. А калі на доўгіх ліпавых паўначоўках уносілі двухметравага дняпроўскага асятра, шапоўнае панства слупянела і пажадліва пракоўтвала сліну.

Езуіты дакладна ведалі смак кожнага расійскага вяльможы. Для графа Разумоўскага, які прамяняў Украіну на ложка Кацярыны II, гатавалі ўпараныя з хрэнам, пастарнаком і сельдэрэем яйцы маладых бараноў. Прыгажун граф маладзіўся і ўсялякімі народнымі сродкамі падтрымліваў сваю мужчынскую годнасць. Што казаць, умела полацкая брація дагадзіць любому страўніку, асабліва, калі гэта быў страўнік уплывовага саноўніка.

Гасціннасць езуітаў была знаёма амаль кожнаму больш-менш значнаму губернскаму чыноўніку. Ну, а пра асоб, набліжаных да імператарскага двара, няма чаго і гаварыць. Цэлыя абозы з правіянтам у якасці перадсвяточных прэзентаў накіроўвалі святыя рыцары Пацёмкіну ў Крым, Разумоўскаму — у Пецярбург, у Віцебск — чарговым губернатарам Чарнышову, Пасеку, Вюртэмбергскаму. Ну, як жа пасля гэтага не парупіцца аб «нашых мільх езуітыках»?

Вучэбны працэс Полацкай акадэміі цалкам знаходзіўся ў руках езуітаў, хаця выхаваўчая праца фармальна кантралявалася міністэрствам духоўных спраў і народнай асветы. Дазвалялася выкладаць усе навукі,

*Агульны выгляд езуіцкага калегіума. Полацк XVIII ст.
Быў перайменаваны ў Полацкую акадэмію*

акрамя юрыспрудэнцыі і медыцыны. Неабходна аддаць належнае, кіраўніцтва акадэміі дбайна рупілася аб забеспячэнні вучэбнага працэсу неабходнай наглядна-дапаможнай базай. Мелася некалькі добра абсталяваных кабінетаў для практычных заняткаў. У фізіка-механічным кабінёце, напрыклад, студэнты маглі пазнаёміцца з канструкцыйнымі асаблівасцямі розных апаратаў і машын, у тым ліку дзеючых. Сярод іх — мадэлі паліспасты, механізма для забівання паляў на рэчках і балотцай мясцовасці, прыстасавання для пагрузкі розных грузаў і г. д. Для заняткаў мастацтвам і вывучэння архітэктуры мелася адмысловая зала з выкананымі ў паменшаным памеры макетамі вытворчых будынкаў — тартака для распілоўкі бярвенняў на дошкі, тарчыцы, плахты, сушні для розных драўняных матэрыялаў, печы для абпальвання цэглы-сырца, узорнай кузні з поўным наборам кавальскага начыння і інструментаў, карабля з ветразямі і ўсім стаячым і бягучым такелажам.

У багатай экспазіцыі музея знаходзіліся разнастайныя творы мастацтва, археалагічныя знаходкі, цікавыя

калекцыі зброі, музычных інструментаў, у этнаграфічным аддзеле — рэчы бытавога і гаспадарчага ўжытку, адзенне, узоры народнай вышыўкі. Набор лабараторнага посуду і рэактываў хімічнага кабінета дазваляў праводзіць складаныя вопыты, атрымоўваць шмат якіх рэчывы. У будынку музея размяшчаліся таксама карцінная галерэя, мінералагічны кабінет, тэатральная зала і багатая бібліятэка, якой мог пазаіздросціць не адзін еўрапейскі ўніверсітэт. Камплектаванню навуковых кабінетаў, лабараторый і бібліятэкі садзейнічала дараванае акадэміі права бяспшліннага ўвозу з-за мяжы наглядна-дапаможнага абсталявання і літаратуры.

Паступленне ў акадэмію не абмяжоўвалася сацыяльнымі і канфесійнымі бар'ерамі — прымалі юнакоў усіх станаў і веравызнанняў. Не перашкаджала і этнічнае паходжанне. Патрабавалася адно — пэўная падрыхтоўка абітурыентаў, псіхічнае і фізічнае здароўе, ну, і, зразумела, жаданне вучыцца.

Выкладчыцкі кантынгент акадэміі кіраўніцтва ордэна здолела ўкамплектаваць добра адукаванымі і здольнымі людзьмі, пераважна іншаземцамі — італьянцамі, французамі, немцамі, быў нават адзін англічанін. Паступова вырасла свая прафесура, але нацыянальнай яна была толькі па паходжанню. З народамі яе звязвала месца нараджэння ды прозвішча, але і тое многія з іх псавалі, перарабляючы на чужы манер.

Выпускнікі атрымлівалі па тым часе даволі высокі ўзровень і аб'ём ведаў і маглі смела пацягацца са сваімі калегамі з еўрапейскіх універсітэтаў. Са сцен Полацкай акадэміі выйшла нямала сусветна вядомых вучоных у розных галінах навукі. На лінгвістычным факультэце вялікае значэнне надавалася вывучэнню моў: польскай, французскай, нямецкай, лацінскай, грэчаскай, расійскай, яўрэйскай. Не было толькі адной мовы — мовы карэннага насельніцтва краю, у якім знайшлі прытулак святыя браты. Праўда, яе іншы раз можна было пачуць у малодшых класах калегіумаў, але толькі да часу засваення рабочых моў — польскай і лацінскай. Беларуская мова жыла сваім натуральным жыццём ва ўніяцкіх цэрквах і школах пры іх. Спарадычна жывое беларускае слова можна было пачуць у тэатральных прад-

стаўленнях дыдактычнага характару, асабліва ў інтэрмедыях, кароткіх камедыйных паказах паміж дзеямі асноўнага спектакля. Ды і то толькі ў вуснах асобных персанажаў, галоўным чынам мясцовых сялян.

Апошнім часам у перыядычным друку з'явілася некалькі артыкулаў, аўтары якіх сцвярджаюць, што езуіты з'яўляюцца амаль што абаронцамі беларускай мовы і выкладалі яе як асобны прадмет у сваіх навучальных установах. Аднак архіўныя матэрыялы сведчаць аб адваротным. Вось што патрабавалі гэтыя заступнікі ў адным са сваіх праектаў знішчэння не толькі мовы, але і ўсёй беларускай культуры: «Найбольш і па сабе ўпартыя... простыя людзі, якія могуць чытаць і разумець свае кніжкі... таму неабходна забараніць сялянскім дзецям вучыцца ў прыцаркоўных школах... пільна сачыць, каб сялянскія дзеці не да кніжак, а да плуга, сахі, рала і цапа прывыкалі». Спарадычнае выкарыстанне беларускай мовы мела чыста інструментарны характар.

Студэнты факультэта вольных навук вывучалі філасофію, паэтыку, рыторыку, маральную філасофію, логіку, метафізіку, агульную фізіку, тэарэтычную і практычную хімію, матэматыку, грамадзянскую і вайсковую архітэкттуру, натуральнае, звычайнае і рымскае права, усеагульную і натуральную гісторыю. На багаслоўскім факультэце пераважалі, зразумела, тэалагічныя дысцыпліны: маральнае багаслоўе, дагматычнае і Свяшчэннае Пісанне, кананічнае права, хрысціянская гісторыя. Па заканчэнні акадэміі выпускнікам надавалася тая ці іншая навуковая ступень і згодна расійскага Табеля аб рангах — чын 14-га класа (калежскага асэсара).

З кожным годам колькасць выхаваных у езуіцкім духу адукаваных людзей павялічвалася ва ўсіх грамадскіх і дзяржаўных установах Расійскай імперыі. Аднаводна ўзрастала вага і магчымасці ордэна праводзіць сваю палітыку, уплываць на больш шырокае кола людзей у розных пластах грамадства. Але не драмалі і ідэалагічныя апаненты езуітаў. Над ордэнам спакваля збіраліся бахматыя хмары надыходзячай навальніцы. Але на гэты раз езуіты страцілі ўласцівую ім чуйнасць. Зазнаўшыся, пераацанілі свае сілы. Праваслаўныя іерархі, напалоханыя распаўсюджваннем каталіцтва

сярод вышэйшай расійскай арыстакратыі, а патомны князь Дзмітрый Галіцын нават стаў езуіцкім місіянерам, узмацнілі націск на імператара. Аляксандр Паўлавіч, выхаваны Лагарпам і Самборскім, у рэлігійных адносінах быў чалавекам індывідуальным, па характару — нерашучым, няўпэўненым у сабе, схільным да містыцызму. Таму да езуітаў ён не адчуваў ні асаблівай прыхільнасці, ні непрыязнасці. Дзейнічаў у дачыненні да іх па традыцыі, па прыкладу бабкі і бацькі. Паблажлівыя адносіны расійскага ўрада да «Таварыства Ісуса» прывялі да страты яго сябрамі пачуцця меры — святыя рыцары да таго распаразіліся, што пачалі грэбаваць законамі. Пазбягалі расійскага падданства, прымалі з-за мяжы сваіх аднадумцаў з фальшывымі пашпартамі, а галоўнае, рэзка актывізавалі «сворачивание православных в латинство». Апошняя кропляй цяжарнасці стаўся ўдзел даволі значнай часткі насельніцтва Беларусі ў вайне 1812 года на баку Напалеона. Езуіты абвінавачваліся ў падбухторванні насельніцтва ўступаць у корпус маршала Панятоўскага, які ўваходзіў у склад Вялікай арміі. Прапаганда вялася, калі быць аб'ектыўным, не адным ордэнам, а ўсім каталіцкім клірам, пра што сведчыць у паэме «Пан Тадэвуш» наш знакаміты зямляк Адам Міцкевіч:

Хапае моладзь зброю — стрэльбы і ягдташы,
А маткі паўтараюць чутас з амбона:
«З Напалеонам Бог, і нам — з Напалеонам!».

Былы савецкі грамадзянін скептычна ўсміхнецца: «Звычайнае паэтычнае перабольшанне!». Чалавеку, выхаванаму афіцыйнай і, мякка кажучы, тэндэнцыйнай гісторыяграфіяй, цяжка паверыць у фатаграфічную дакладнасць адлюстраванай паэтам тагачаснай рэчаіснасці. Аднак жа створаны А. Міцкевічам малюнак не мае нічога агульнага з мастацкім вымыслам аўтара і цалкам пацвярджаецца архіўнымі матэрыяламі. Каб пераканацца ў гэтым, заглянем у скрупулёзна дакументаваны артыкул А. Літвінскага «У плыні сцюдзёнай Бярэзіны» ў часопісе «Беларуская мінуўшчына» № 5—6 за 1993 год. Возьмем да прыкладу некалькі невялікіх цытат.

«Хто на Беларусі падтрымліваў армію Напалеона? Спачатку, амаль паўсюдна, сяляне... Падтрымлівала ар-

мію каталіцкае духавенства і уніяцтва. Амаль паўсюдна, як ужо гаварылася, падтрымлівала шляхта».

«Насельніцтва Вялікага княства Літоўскага сустракала французскую армію як вызваленчую — з яе дапамогай сяляне спадзяваліся пазбавіцца ад прыгоннага права, якое яны зведалі, трапіўшы пад прыгнёт расійскіх памешчыкаў. Перад імі быў прыклад Варшаўскага герцагства, якое атрымала ад Напалеона волю і незалежнасць».

«Мінская і Віленская губерні сабралі па 3000, Гародзенская — 2500, Беластоцкая — 1500 салдат. Акрамя таго, беларусы былі ўжо ў корпусе Панятоўскага. Загульнай колькасці — 32 000 чалавек — у гэтым корпусе прыкладна трэцяя частка была з Літвы (так тады называлі Беларусь)».

З пачаткам вайны пачалося масавае дэзерцірства беларусаў, што прымусова былі рэкрутаваны ў расійскую армію: «Амаль увесь кавалерыйскі полк Хадкевіча быў сфарміраваны з былых дэзерціраў». Да зімы, слухна падсумоўвае А. Літвінскі, беларускае войска павялічылася без малага да 20 тысяч чалавек. Жаўнеры змагаліся да канца і, «як правіла, не адступалі». Пад Слонімам гвардзейскі полк Канопкі цалкам загінуў у баі. Гэты ж лёс спасціг 22-і, 23-і пяхотныя і 18-ы ўланскі палкі пад Новым Свержанем.

Праз два тыдні пасля адыходу французскай арміі з Вільні, у абароне якой чынны ўдзел прымалі беларускія фарміраванні, у горад прыехаў Аляксандр І. Тут ён адзначыў 24 снежня 1812 года свой дзень нараджэння, у гонар якога была абвешчана ўсеагульная амністыя для насельніцтва польскіх, беларускіх і літоўскіх губерняў. Аднак актыўных удзельнікаў вайны і дэзерціраў з расійскай арміі судзілі, а афіцэраў саслалі на Каўказ ваяваць з непакорнымі горцамі. Духавенства напачатку не чапалі. Езуіты прыціхлі і сядзелі ціхутка, бы мышы ў мятле. Мінуў год-другі і яны з палёгкай уздыхнулі. Пранясло!

У канцы 1815 года нечакана, бы гром сярод яснага неба, прагучаў указ імператара аб выгнанні езуітаў з Пецярбурга, але пушчаныя імі ў стольным градзе карэнні былі нагэтулькі моцнымі, што рэскрыт імператара давялося паўтараць у 1817 годзе. Апошні ўдар перуна ляснуў праз тры гады. Па дакладу міністра

духоўных спраў і народнай асветы, былога обер-пракурора князя А. Галіцына, Аляксандр I падпісаў 13 сакавіка 1820 года новы ўказ: «Езуітаў, што забылі святы абавязак не толькі ўдзячнасці, але і падданіцкай прысягі, і таму нявартых карыстацца заступніцтвам расійскіх законаў, выслаць пад наглядам паліцыі за межы дзяржавы і ў будучым ні пад якім выглядам і найменнем у Расію не пускаць... Полацкую езуіцкую акадэмію і падведамныя ёй вучылішчы зачыніць».

Замест таго каб акадэмію, калегіумы і школы езуітаў пераўтварыць у свецкія, як гэта было зроблена блізу паўстагоддзя назад у Вялікім княстве Літоўскім, пачалося самае што ні ёсць сапраўднае рабаўніцтва. Бібліятэку з саракатысячным кніжным фондам расцярушылі па ўсёй матухне-Расіі. Найбольш каштоўная частка кніжак трапіла ў Маскву і Пецярбург. Малазначную рэштку перадалі Віцебскай гімназіі. Друкарня апынулася ў Кіеве, дзівосныя памерах, выкананню і гучанню арган — у Вільні. Езуіцкі касцёл перарабілі на праваслаўную царкву. Усё размялі-развеялі ў пыл, ад многага не засталася нават следу. У будынках езуіцкага цэнтра размясцілі кадэцкі корпус. Многае раскралі. З грашовай наяўнасці ў казну трапіла ўсяго толькі 1000 рублёў серабром і 4000 асігнацыямі, і гэта тады, калі ордэн «трымаў у сваіх руках трэцюю частку дзяржаўных прыбыткаў Заходняй Расіі». Агульная сума капіталаў яшчэ пры Чарневічу складала некалькі мільёнаў рублёў.

Саміх жа езуітаў пад аховай паліцыі вывезлі на аўстрыйскую мяжу і выправадзілі «за межы Російскай імперіі». Кожнаму выдалі на дарогу згодна чыну 25—50 рублёў, дазволілі ўзяць асабістыя рэчы. Граніцу перайшло 356 езуітаў. Частка іх асела ў Галіцыі, частка падалася ў Францыю, Італію, Швейцарыю... Гэтак няслаўна і трагічна завяршылася 250-гадовая гісторыя езуітаў на беларускай зямлі. Справядліва гавораць людзі: «Што пасееш, тое і пажнеш».

Былых расійскіх езуітаў размеркавалі па рэзідэнцыях і місіях, што зноў узніклі ў Еўропе пасля аднаўлення папам Піем VII ордэна ў 1814 годзе.

«Таварыства Ісуса» існуе і ў нашы дні. І не проста існуе, а з'яўляецца даволі ўплывовай палітычнай і ідэалагічнай сілай. Езуіты выдаюць 1320 назваў перыядычных выданняў на 50 мовах з агульным штогадовым тыражом 144 мільёны асобнікаў. Часопіс «Чывільта католіка» — іхні галоўны орган. Асноўная задача ордэна, як сцвярджае яго кіраўніцтва, — падрыхтоўка кіраўнічых кадраў каталіцкай царквы. Езуітам падначалены больш за 500 каледжаў, 94 багаслоўскія і 59 свецкія вышэйшыя навучальныя ўстановы. У апошніх рыхтуюць урачоў, юрыстаў, бізнесменаў, дыпламатаў, выкладчыкаў і іншых свецкіх спецыялістаў. Вядучай навучальнай установай з'яўляецца Грыгарыянскі універсітэт у Рыме. Пад кантролем езуітаў знаходзяцца Папскі ўсходні інстытут, Біблейскі інстытут, радыё Ватыкана і 24 радыёстанцыі. Капітал ордэна разам з акцыямі прадпрыемстваў і банкаў перавышае 5 мільярдаў даляраў. У нашы дні ва ўсім свеце налічваецца, па адных дадзеных, 34, па другіх (айцец Патапаў, ЗША), — 24 тысячы езуітаў. З іх 4,5 тысячы знаходзіцца ў ЗША, 3,5 тысячы — у Лацінскай Амерыцы. На 1985 год мелася 6640 місіянерскіх станцый.

Ёсць, дарэчы, і расійскі езуіцкі філіял, вядомы цяпер як «Рускі цэнтр у Мядоне» (Францыя). Вырас ён на базе заснаванага езуітам князем Іванам Гагарыным у XIX стагоддзі «Славянскага музея» (славянскай бібліятэкі з рускім аддзелам). У яго фондах маецца шэраг старадрукаў, у тым ліку беларускіх, напрыклад «Астрожская Біблія» 1581 года.

Сучасныя езуіты шмат чым адрозніваюцца ад сваіх папярэднікаў XVI—XVIII стагоддзяў. Яны сталі больш цывілізаванымі і тактоўнымі ў сваіх учынках і дзеяннях, а дакладней кажучы, больш абачлівымі і патрабавальнымі ў выбары метадаў і сродкаў ажыццяўлення сваіх палітычных памкненняў, але мэта засталася ранейшай — устаяванне ва ўсім свеце адзінага веравызнання пад вяршыням папы. Калі гэта не так, дык навошта тады езуіцкі ордэн?

СЛОЎНІК ГІСТАРЫЗМАЎ, ЗАБЫТЫХ І ІНШЫХ МАЛАЗРАЗУМЕЛЫХ СЛОЎ, ШТО СУСТРАКАЮЦА Ё ТЭКСЦЕ

Абсалютызм — абсалютная, неабмежаваная манархія, самадзяржаўная ўлада, форма праўлення, пры якой вяроўная ўлада поўнасьцю належыць адной асобе.

Абскурантызм — варожыя адносіны да асветы і прагрэсу; цемрашальства.

Адманітор — дарадчык; духоўнік; пасада ў кіруючым органе ордэна езуітаў.

Адэпт — заўзяты прыхільнік якога-небудзь вучэння, ідэі.

Акаўцы — удзельнікі ўзброенай барацьбы на тэрыторыі Польшчы і некаторых раёнаў Заходняй Беларусі, якія дзейнічалі ў час другой сусветнай вайны ў складзе Арміі Краёвай (АК) — падпольнай ваеннай арганізацыі, падпарадкаванай польскаму эмігранцкаму ўраду ў Лондане. Фізічна вынішчалі **свядомых** беларусаў, у першую чаргу прадстаўнікоў інтэлігенцыі.

Амбон — узвышэнне ў храме, з якога гаворацца казанні. У касцёле — аздоблены арнамантам балкончык на адной са сцен.

Анабаптысты — прадстаўнікі сялянска-плебейскага крыла Рэфармацыі. Прапаведавалі роўнасць не толькі рэлігійную, але і грамадзянскую. Выступалі за хрышчэнне ў свядомым узросце, адмаўлялі царкоўную іерархію, абразы, большасць хрысціянскіх таінстваў. Патрабавалі знішчэння ўласнасці, агульнасці маёмасці.

Анексія — прымуовае далучэнне тэрыторыі адной дзяржавы другой дзяржавай, што з'яўляецца грубым парушэннем міжнароднага права.

Антытрынітарызм — радыкальная плынь у Рэфармацыі, прыхільнікі якой адмаўлялі асноўны догмат хрысціянства — трыадзінства Бога, боскасць Ісуса Хрыста і г. д.

Апалагетыка — прадузятая абарона, усхваленне чаго-небудзь замест аб'ектыўнага меркавання; раздзел багаслоўя, у якім сфармуляваны асноўныя доказы праўдзівасці галоўных рэлігійных уяўленняў.

Ардынат — уладальнік ардынацыі, непадзельнага маёнтка, які пераходзіць цалкам у спадчыну старэйшаму ў родзе або старэйшаму сыну памерлага.

Арцыбіскуп — адно з вышэйшых духоўных званняў; у праваслаўі адпавядае старшаму епіскапу.

Арыяне — адзін з напрамкаў у хрысціянстве IV—VI стагоддзяў, названага па імені александрыйскага святара Арыя (памёр у 336 годзе). Ён сцвярджаў, што Хрыстос не сапраўдны Бог, а ўсяго толькі «найдасканалае тварэнне» Бога-бацькі.

Асістэнт — той, які дапамагае. У езуіцкім ордэне — сябра тайнай рады.

Багаслоўе — тое, што і тэалогія. Сістэматычны выклад, абгрунтаванне і абарона вучэння пра Бога, яго ўласцівасці, якасці, прыкметы.

Бакалаўр — першая вучоная ступень у заходнееўрапейскіх універсітэтах сярэднявечаў. У Францыі і некаторых іншых краінах — асоба, якая здала экзамены за поўны курс сярэдняй школы.

Баніцыя — выгнанне з краіны. Мера пакарання, вядомая з глыбокай старажытнасці ва ўсіх народаў.

Белае духавенства — агульнае найменне духавенства, якое не звязана зарокам з манастхам.

Біскуп — каталіцкі епіскап. Кіраўнік дыяцэзіі або яго памочнік (суфраган).

Бровар — вінакурня, невялікае прадпрыемства па вырабу гарэлка агнявым спосабам.

Брэва — грамата, пасланне рымскага папы з лакальным выкладам распараджэнняў па другарадных пытаннях.

Була — пасланне папы рымскага, па сутнасці яго катэгарычнае распараджэнне, засведчанае круглай пячаткай.

Бурмістр — кіраўнік панскага маёнтка або староства, прызначаны феодалам. У беларускіх гарадах з магдэбургскім правам — кіраўнік самакіраўніцтва горада (магістрата).

Вальтыжыроўка — гімнастычныя практыкаванні ў час язды на кані вярхом.

Ванчос — чатырохвугольная дубовая калода даўжынёю 14—15 футаў. Выкарыстоўвалася ў будаўніцтве марскіх караблёў.

Варфаламееўская ноч — ноч з 23 на 24 жніўня 1572 года (ноч святога Варфаламея), у якую ў Францыі адбылася ўчыненая католікамі масавая разня пратэстантаў-гугенотаў.

Віж — разведчык, шпіён, сышчык.

Вікары — памочнік біскупа або пробашча, іхні намеснік.

Відэркаф — заклад, выкупны запіс.

Вялебны — высакародны, шляхетны, прападобны, годны.

Галера — вяслярна-паруснае судна з надводным таранам на канцы носа. Шмат у якіх краінах вяслярамі былі прыкутыя да нажных упораў рабы, ваеннапалонныя, злачынцы.

Генерал-прэпазіт — званне вярхоўнага кіраўніка езуіцкага ордэна.

Гетман — камандуючы ўзброенымі сіламі ў Вялікім княстве Літоўскім. Найвышэйшы гетман адпавядаў сучаснаму міністру вайсковых спраў, польны гетман — фельдмаршалу.

Гугеноты — пратэстанты, прыхільнікі кальвінізму ў Францыі.

Дагматыка — раздзел багаслоўя, у якім даецца сістэматычны выклад догматаў (асноўных палажэнняў веравучэння) якой-небудзь рэлігіі.

Дукат — сярэбраная, пазней і залатая манета, упершыню адбіта ў Італіі. Маса — 3,49 грама. У Вялікім княстве Літоўскім у XV—XVIII стагоддзях у абарачэнні знаходзіліся дукаты галандскай, венгерскай, польскай, нямецкай і чэшскай чаканкі. У канцы XVI стагоддзя раўняўся 48 літоўскім грошам.

Духоўная — гл. тэстамент.

Духоўнік — святар, які пастаянна прымае споведзь у таго ці іншага чалавека, звычайна ў прадстаўнікоў арыстакратыі.

Дызуніты — каталіцкае найменне праваслаўных, з адценнем зняважлівасці.

Дым — хата, гаспадарка.

Дысідэнты — тыя, што не прытрымліваюцца пануючага веравызнання ці не згодны з пануючай ідэалогіяй. Каталіцкая назва пратэстантаў у Вялікім княстве Літоўскім.

Дыяспара — знаходжанне значнай часткі таго ці іншага народа (этнічнай супольнасці) па-за межамі сваёй краіны. Узнікае ў выніку эміграцыі насельніцтва.

Дыяцэзія — адміністрацыйная каталіцкая адзінка, якую ўзначальвае біскуп; тое самае, што епархія ў праваслаўі. Складаецца з некалькіх дэканатаў, апошнія — з парафій.

Евангеллі — раннехрысціянскія кніжкі пра зямное жыццё Ісуса Хрыста. У Новы Завет уключаны чатыры евангеллі — ад Мацвея, ад Марка, ад Лукі, ад Іаана. Астатнія прызнаны царквою апакрыфічнымі (сумніцельнымі, выдуманымі).

Епіскап — духоўнае званне ў праваслаўнай царкве, надаецца звычайна кіраўніку епархіі, царкоўна-адміністрацыйнай адзінкі. Каталіцкі адпаведнік — біскуп.

Епітым'я — маральна-папраўчая кара за грахоўныя паводзіны і думкі. Звычайна — кара вялікай колькасцю паклонаў, доўгім постам, працяглымі малітвамі.

Ерась — веравучэнне, якое адхіляецца ў тым ці іншым ад догматаў пануючай рэлігіі, а таксама адыход ад агульнапрынятых норм і правілаў.

Жак — у сярэдневякоўі прастамоўная назва ўбогага студэнта, вучня.

Закон — тое, што і ордэн: рэлігійнае таварыства (суполка), сябры якога давалі прысягу (роту) для пажыццёвага сумеснага жыцця згодна сумесна прынятаму статусу.

Збор — пратэстанцкі храм, а таксама месца правядзення агульнай малітвы.

Злоты польскі — грашовая адзінка, роўная 30 польскім ці 24 беларускім грошам.

Іераманах — манах, які мае ступень святара.

Іерэй — святар у праваслаўнай царкве.

Індульгенцыя — грамата аб адпушчэнні грахоў, выдавалася за грошы ці заслугі перад каталіцкай царквой.

Індэкс забароненых кніг — спіс кніжак, забароненых для чытання вернікамі каталіцкай царквы. Першы індэкс складзены ў 1559 годзе, апошні — у 1948 годзе.

Інквізіцыя — судовая-следчая ўстанова рымскай курыі, створаная ў сярэдневякоўі для барацьбы з ерэтыкамі. На Беларусі вядома з 1436 года. Дзейнасць інквізітарскіх судаў спыненая папам у 1835 годзе. Да бальшавіцкага тэрору лічылася сімвалам жорсткасці і тэрору.

Інтранізацыя — рытуальная цырымонія ўрачыстага ўзвядзення на прастол новага папы альбо патрыярха.

Іслам — адна з сусветных рэлігій. Галоўны догмат — прызнанне адзінага Бога — Алаха, галоўныя атрыбуты веравучэння — вера ў страшны суд, рай і пекла.

Каад'ютар — часова прыкамандыраваная да святара духоўная асоба.

Кабальера — рыцар, шляхціц у Іспаніі; ветлівы зваротак да іх.

Кальвінізм — адно з пратэстанцкіх веравучэнняў, заснавальнікам якога быў Ж. Кальвін. Асноўны догмат — абсалютнае прадвызначэнне. На Беларусі вядомы з XVI стагоддзя.

Камісар — упаўнаважаны. У Вялікім княстве Літоўскім прадстаўнік адміністрацыі, сябра камісіі, прызначанай вялікім князем, радай або соймам для разгляду якога-небудзь пытання, судовай справы або для выканання канкрэтнага даручэння.

Кананізацыя — далучэнне да сонму святых у хрысціянскай царкве.

Кананічнае права — гл. права кананічнае.

Канвікт — інтэрнат для студэнтаў, якія вывучаюць багаслоўе. Засноўваліся ў пераважнай большасці на грамадскія грошы. Студэнты жылі ў агульным пакоі па распарадку і правах каталіцкіх манастыроў.

Кангрэгацыя — найвышэйшы калегіяльны орган кіраўніцтва каталіцкай царквы. Ватыканская кангрэгацыя складаецца з кардыналаў і прэлатаў на чале з папам рымскім. Кангрэгацыямі называюцца таксама аб'яднанні вернікаў пры касцёлах, якія, як і брацтвы, займаліся распаўсюджваннем каталіцтва, дабрачыннай дзейнасцю, барацьбой з ерассю.

Канфедэрацыя — часовы вайскова-палітычны саюз шляхты, гарадоў, духавенства.

Канфесія — веравызнанне. Канфесійны — веравызнаўчы, царкоўны.

Канцлер — начальнік канцелярыі вялікага князя і паноўрады, хавальнік вялікай дзяржаўнай пячаткі, сябра паноўрады ў Вялікім княстве Літоўскім. Фактычна выконваў функцыі міністра ўнутраных і замежных спраў.

Карона — найменне ўласна Польшчы ў Рэчы Паспалітай для адрознення яе ад Княства — Вялікага княства Літоўскага. Адно з важных пацвярджэнняў таго, што Рэч Паспалітая ні на афіцыйным узроўні, ні ў свядомасці грамадства не атаясамлівалася з Польшчай.

Капліца — невялікі царкоўны ці касцельны будынак з абразамі, але без алтара; малельня. Ставілі на могілках, на ўскраінах вёсак, скрыжаваннях дарог, памятных мясцінах.

Кашталян — камендант замка, крэпасці. У Вялікім княстве Літоўскім і памочнік ваяводы. Выконваў вайсковыя, судовыя і адміністрацыйныя функцыі ў кашталянні — цэнтральным павеце ваяводства; ганаровае званне пры двары вялікага князя.

Клерыкальны — уласцівы клерыкалізму — палітычнаму напрамку, які шырока выкарыстоўвае рэлігію і царкву ў палітычных мэтах.

Клеўрэт — прыхільнік, саўдзельнік.

Клір — агульнае найменне духавенства.

Кляштар — каталіцкі манастыр.

Кроціца — агнястрэльная зброя накіштам пісталета.

Крыпта — капліца пад будынкам храма, у катакомбах або ў пячоры.

Курыя — сукупнасць цэнтральных устаноў, пры дапамозе якіх ажыццяўляецца кіраўніцтва каталіцкай царквой.

Легат — упаўнаважаны папы рымскага, накіраваны ў за-
межную дзяржаву.

Ліцэнцыят — навуковая ступень у шэрагу краін Заходняй
Еўропы і Лацінскай Амерыкі. Надавалася на 3—4-ым годзе
навучання ў вышэйшай навучальнай установе і давала права
чытаць лекцыі ў сярэдніх навучальных установах.

Люстратар — той, хто праводзіў люстрацыю. Рэвізор.

Люстрацыя — падаткавы і фіскальны перыядычны вопіс
маёмасці, рэвізія велікакняжацкіх уладанняў, некаторых буй-
ных прыватнаўласніцкіх і царкоўных маёнткаў; акт люстра-
цыі з падрабязным апісаннем іх стану, прыбыткаў і
павіннасцяў насельніцтва.

Магістр — другая навуковая ступень пасля бакалаўра.

Магнат — буйны землеўладальнік, прадстаўнік радавітай
арыстакратыі.

Мамона — бог багацця ў сірыйцаў; у хрысціянстве злы
дух, ідал, які ўвасабляе срэбралюбства, сквапнасць і хцівасць,
а таксама — чэрава ненажэрнае.

Манах — сябра рэлігійнай карпарацыі, які абраў прын-
цыпам жыцця адасабленне ад грамадства. Паводзіны манаха
рэгулююцца статутам манастыра, які патрабуе выканання
шэрагу спецыфічных рэлігійных нормаў маралі: самаад-
маўлення, самасузірання, маленняў, утаймавання плоці, бяз-
шлюбнасці, адмовы ад свецкіх даброт і інш. Галоўнымі
з'яўляюцца тры зарокі — бескарыслівасць, цнатлівасць, пас-
лухмянасць.

Места — горад.

Місія — ніжэйшая адміністрацыйная адзінка ў арганіза-
цыйнай структуры езуіцкага ордэна.

Місіянер — асоба, якая распаўсюджвае рэлігію сярод на-
сельніцтва іншага веравызнання.

Містыфікацыя — мана, увядзенне каго-небудзь у наўмыс-
ны зман.

Монмартр — паўночны раён Парыжа з вялікай колькас-
цю ўстаноў для забавы і адпачынку.

Мул — помесь асла і кабылы. не бытаць з лашаком —
помессю жарабца і асліцы.

Мусульманін — вернік іслама (мусульманства).

Навіцыі — вучні навіцыята, якія выказалі жаданне злу-
чыць сваё жыццё з езуіцкім ордэнам. Паслушнікі.

Навіцыят — вучэбная ўстанова, а таксама не менш чым
аднагадовы перыяд выпрабавання пры паступленні ў езу-
іцкі ордэн.

Неафіт — новаабярнуты ў другую рэлігію або новы пры-
хільнік якога-небудзь вучэння, народа.

Нундый — сталы дыпламатычны прадстаўнік папы рымскага.

Ордэн — гл. закон.

Падрэ — парафіяльны святар у Іспаніі.

Паліспаста — механічнае прыстасаванне, пры дапамозе якога чалавек паднімае ўтору самога сябе.

Паліум — наплечнае адзенне біскупа ў час багаслужбы ў выглядзе шырокай тканіны з выявамі крыжоў або іншых святых сімвалаў.

Пансіянат — вучэбна-выхаваўчая ўстанова зачыненага тыпу з поўным утрыманнем навучэнцаў.

Пасол — абраны на павятовым сойміку прадстаўнік шляхты на агульнадзяржаўным сойме.

Пастыр — пратэстанцкі святар; наогул святар.

Паташ — рэчыва ў выглядзе зярністага парашку са шчолачнымі ўласцівасцямі.

Паташня — буда, дзе выраблялі паташ і яго разнавіднасці — смальчугу і ордаш.

Прабабілізм — праўдападабенства. Гл. тэорыя прабабілізма.

Права кананічнае — царкоўнае права, сукупнасць рашэнняў царкоўных сабораў і пастановаў рымскіх пап. Рэгулявала пытанні ўнутры царкоўнай арганізацыі. Найбольш вядомая кадыфікацыя П. ц. «Збор кананічнага права» 1582 года. Было пашырана ў краінах Заходняй Еўропы, у тым ліку ў Вялікім княстве Літоўскім.

Правінцыя — адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ордэна езуітаў.

Правінцыял — кіраўнік правінцыі.

Пракурор — службовая асоба, якая несла адказнасць за розныя маёмасна-гаспадарчыя справы ордэна.

Пратагор — грэчаскі сафіст родам з Абдэры (каля 490 — каля 420 гг. да н. э.). Сцвярджаў, што нічога не ведае пра багоў «па няяснасці прадмета і кароткасці чалавечага жыцця». Выгнаны з Афін, па дарозе выпадкова ўтапіўся. Яго кнігі за бязбожжа публічна спалілі.

Пратэстанцтва — сукупнае найменне розных веравучэнняў, што ўзніклі ў ходзе Рэфармацыі XVI стагоддзя як пратэст супраць засілля рымска-каталіцкай царквы.

Пратэктар — апякун, абаронца. Ганаровы тытул апекуноў пратэстанцтва (Мікалай Радзівіл Чорны, барон Крыштоф Манвід Дарагастайскі, аўтар знакамітага твора «Гіпіка, або Чатыры кнігі пра коней»).

Пробашч — ксёндз, які стаіць на чале парафіі.

Прывілей — заканадаўчы акт у Вялікім княстве Літоўскім.

Прыёр — настояцель (ігумен) каталіцкага манастыра (кляштара).

Прымас — ганаровы тытул; першы па сану або па сваіх правах біскуп; галава польскай каталіцкай царквы.

Прэлат — агульнае найменне вышэйшых прадстаўнікоў каталіцкага духавенства, а таксама ганаровы тытул, наданы папам рымскім.

Прэфект — духоўная ступень у некаторых ордэнах, а таксама назва ксяндза, які выкладае ў школе катэхізіс.

Пустэльнік — чалавек, які адмовіўся ад зносін з людзьмі і пасяліўся ў бязлюдным месцы, звычайна для служэння Богу.

Райца, радца, ратман — на Беларусі ў XIV—XVIII стагоддзях выбраны або прызначаны сябра рады магістрата. Не блытаць з лаўнікам, які таксама сябра магістрата, але засядаў у лаве, як скароцана называўся войтаўска-лаўніцкі суд, адсюль — лаўнік, па-сучаснаму — прысяжны засядацель.

Рэзідэнцыя — у «Таварыстве Ісуса» прамежкавы паміж калегіяй і місіяй апорны пункт, адна з устаноў.

Рэктар — службовая асоба ў езуіцкай іерархіі. Кіраўнік духоўна-вучэбнай установы.

Рэнегат — чалавек, які не толькі змяніў свае перакананні, але і перайшоў у лагер праціўніка; адступнік, здраднік.

Рэфармацыя — рэлігійны і грамадска-палітычны рух, пачаўся ў XVI стагоддзі ў Нямеччыне як пратэст супраць папскага засілля. Паклала пачатак пратэстанцтву.

Сарбона — першапачаткова філасофска-схаластычная школа ў Парыжы, закладзеная ў 1253 годзе Робертам дэ Сарбон; цяпер назва парыжскага універсітэта.

Сафістыка — ужыванне ў спрэчцы або ў доказах сафізмаў — ілжывых па сутнасці сцвярджэнняў, якія фармальна здаюцца правільнымі, заснаваных на наўмысным, свядомым парушэнні правілаў логікі.

Сацыніянства — левае крыло антытрынітарызма.

Сінод — вышэйшы орган па справах Рускай праваслаўнай царквы; у пратэстанцкай царкве сход духоўных і свецкіх асоб для вырашэння царкоўных спраў.

Склад — плотніцкая сякера з шырокім накіштам алебарды лязом.

Стырнік — кормнік, лоцман.

Супліка — пісьмовая скарга.

Схаластыка — бяспённае мудрагельства, фармальныя веды, адарваныя ад жыцця і практыкі, начотніцтва.

Схізматыкі — раскольнікі; назва, якую каталіцкая царква дала праваслаўным, а праваслаўная — стараверам.

Сурдут — мужчынскае верхняе двухбортнае адзенне ў талію з доўгімі крысамі.

Такелаж — агульная назва карабельных снасцяў для ўмацавання рангоўта і кіравання ветразямі.

Талер біты — сярэбраная манета вагою 28—32 грамы, роўная ў 1694—1709 гадах 6 злотым, у 1714 — 9, у 1749 годзе — 8 злотым.

Тартар — у старажытных грэкаў — падземнае царства мёртвых, пекла, апраметная; катаванне ў час следства на копным судзе.

Тыньф — грашовая адзінка, роўная 1 злотаму 8 грошам.

Тэалогія — гл. Багаслоўе.

Тэорыя прабабілізма — распрацавана езуітам Бузенбаўмам для вытлумачэння кожнага ўчынка на карысць езуіцкага ордэна, не лічачыся пры гэтым з агульна прынятымі нормамі маралі. Галоўнае — дасягненне мэты.

Тэстамент — духоўная, завяшчанне.

Фактар — пасрэднік, камісіянер, маклер.

Фальварак — маёнтак па вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі выключна на продаж; тып пасялення на Бела-русі.

Фаска — драўляная дзежачка з клёпак ёмістасцю 18 літраў.

Фашольц — вялікая дубовая клёпка, а таксама нарыхтоўкі дубовых калод для яе вырабу.

Фізіякраты — эканамісты 2-ой паловы XVIII стагоддзя, якія прызнавалі зямлю і земляробства адзінай крыніцай багацця, а земляробчую працу — адзінай прадуктыўнай працай.

Флібусьеры — піраты, кантрабандысты.

Фолюш — сукнавальная з механізмамі, якія прыводзяцца ў дзеянне вадою.

Фрак — парадны мужчынскі сурдут, звычайна чорнага колеру, з выразанымі спераду крысамі і вузкімі доўгімі фалдамі ззаду.

Хаўтуры — паховіны нябожчыка; памінкі.

Хлоста — пакаранне дубцамі, шырока практыкавалася копнымі судамі.

Цамбровіны — гл. чомбры.

Чомбры, чамры, цамбровіны, чамбравіны — дубовыя, хваёвыя, радзей асінавыя бярвенні, нарыхтаваныя для вырабу тарчыц, тоўстых дошак, якімі абшывалі корпусы караблёў.

Чорнае духавенства — манаства, рэлігійныя таварыствы, суполкі, сябры якіх дзеля поўнага прысвячэння сябе служэнню Богу адасабляюцца ад навакольнага жыцця. Галоўныя рэлігійныя нормы маралі — самаадрачэнне, самасузіранне, малебствы, утаймаванне плоці, бясшлюбнасць, адмаўленне

ад зямных дабротаў і спакусаў. Найважнейшымі выступаюць тры зарокі — бескарыслівасць, цнатлівасць, паслухмянства.

Чэлядзь — дваравыя людзі, слугі.

Чаляднік — падмайстра.

Шкаплеры — ладаннікавы.

Шыфунт — мера вагі, роўная 168,87 кг.

Эканомія — феадальныя зямельныя ўладанні, выдзеленыя ў 1589—1590 гадах з дзяржаўных зямель для задавальнення патрэб вялікага князя, а таксама ваяводаў для кармлення за службу.

Экстрэмізм — схільнасць да крайніх поглядаў, учынкаў і мер, звычайна ў палітыцы.

Эксцэс — крайняе праяўленне чаго-небудзь, празмернасць, нястрыманасць; вострае сутыкненне.

Эксцэленцыя — паважлівы зваротак да саноўных асоб, вяльможаў, прадстаўнікоў вышэйшага каталіцкага духавенства.

Юрыдыкі — адміністрацыйна адасобленыя часткі гарадоў ці прыгарадаў, якія на правах уласнасці належалі феадалам, царкве ці манастырам. На іх, як на прыватную ўласнасць, не пашыралася адміністрацыйная ці судовая ўлада гарадскога самакіравання. Мяшчане (жыхары гарадоў) вялі барацьбу за ліквідацыю юрыдыкаў.

ЛІТАРАТУРА

Арлоў У. У пошуках украдзенага скарбу // Палымя. 1993. № 2, 3.

Блинова Т. Иезуиты в Белоруссии. Мн., 1990.

Блінова Т. Езуіцкі музей у Полацку // Мастацтва Беларусі. 1993. № 3.

Быков А., И. Лойола. Его жизнь и общественная деятельность. Спб., 1890.

Вольтер Ф. Опыт исторический и критический о несогласии церквей в Польше сочинен Иосифом Бурдильоном профессором права общенародного, а с французского переведен (Василием Тредиаковским). Спб., 1768.

Великович Л. Иезуиты вчера и сегодня. М., 1972.

Великович Л. Черная гвардия Ватикана. М., 1980.

Гризингер Т. Иезуиты, полная история их явных и тайных деяний от оснований ордена до настоящего времени. Спб., 1899.

Грыцкевіч А. Рэлігійнае пытанне і знешняя палітыка царызму перад падзеламі Рэчы Паспалітай // Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук. 1973. № 6.

Грицкевич А. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI—XVIII вв.). Мн., 1979.

Грыцкевіч А. Каталіцкая царква // Францыск Скарына і яго час: Энцыкл. даведнік. Мн., 1988.

Губер Ж. Иезуиты, их история, учение, организация и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политики и религии. Спб., 1899.

Демьянович А. Иезуиты в Западной России, 1569—1772. Спб., 1872.

Карпачев А., Козловский П. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине XVII—XVIII вв.

// Тезисы докладов и сообщений десятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1968.

Козловский П. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII — первой половине XIX в. Мн., 1982.

Копысский З. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Мн., 1975.

Казбярук У. Гістарычныя арэлі // Полымя. 1993, № 7.

Лилов А. О зловердных действиях иезуитов в отношении православной церкви в конце XVI и в начале XVII в. Казань, 1886.

Лойка П. Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: звалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI—XVIII ст. Мн., 1991.

Мараш Я. Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви. Мн., 1969.

Мараш Я. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. Мн., 1971.

Мараш Я. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века. Мн., 1974.

Мелешко В. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII—XVIII в.). Мн., 1975.

Мелешко В. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII—XVIII в. Мн., 1982.

Митрошенко И. Иезуиты в восточной части Белоруссии с 1579 по 1772 год // Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. Витебск, 1912.

Морошкин М. Иезуиты в России в царствование Екатерины II и до нашего времени. СПб., 1888.

Подокшин С. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI—XVII в.). Мн., 1970.

Падокшын С. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. Мн., 1990.

Пичета В. Земское право в статутах 1529 и 1566 гг. // Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961.

Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. М., 1983.

Сливов И. Иезуиты в Литве // Рус. вестн. 1875. № 9.
Тонди А. Иезуиты. М., 1955.

Literatura antyjezuicka w Polsce. Warszawa, 1963.

Lukaszewicz J. Dzieje kościołow wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1842.

Lukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. Poznań, 1849.

Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII wieku. Poznań, 1965.

Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin. Poznań. 1864.

Tazbir J. Jezuiti w Polsce do połowy XVII wieku // Szkice z dziejów papieństwa. Warszawa. 1961.

Unia Polski z Litwą / Dokumenty i wspomnienia. Zebrał Henryk Mościcki. Warszawa, 1919.

Załęski S. Jezuiti w Polsce. Kraków. 1908.

ЗМЕСТ

Парадокс гісторыі	6
У пошуках прызнання	14
На хвалі Рэфармацыі	22
Вецер з Захаду	36
На ўздыме	50
Разгром Рэфармацыі	72
Грошы не пахнуць	92
У засені двухгаловага арла	104
Слоўнік гістарызмаў, забытых і іншых малаэразумелых слоў, што сустракаюцца ў тэксце	130
Літаратура	140

Навукова-папулярнае выданне
ЦЯРОХІН Станіслаў Фёдаравіч
МНОГІЯ ПРЫЙДУЦЬ ПАД ІМЕМ МАІМ
Езуіты на Беларусі

Загадчык рэдакцыі *А. І. Саламевіч*
Рэдактар *Т. С. Бялінская*
Мастацкі рэдактар *І. А. Дзямкоўскі*
Мастак *С. М. Капранкоў*
Тэхнічны рэдактар *М. І. Ванкевіч*
Карэктары *Г. В. Алешка, Л. К. Сямёнава*

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрнай тэхніцы выдавецтва «Полымя».

Падлісана ў друк з арыг.-макета 08.11.95. Фармат 84×108 1/32.

Папера пісчая № 1. Гарнітура «Балтыка». Афсетны друк.

Ум. друк. арк. 7,56. Ум. фарб.-адб. 7,87. Ул.-выд. арк. 7,0.

Тыраж 2000 экз. Выд. № 9270. Зак. 1

Выдавецтва «Полымя» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь.

Ліцэнзія ЛВ № 432. 220600, Мінск, пр. Машэрава, 11.

Друкарня «ДзІГ». 220002, Мінск, вул. Крапоткіна, 89

